

3534

146

Z-85

14 JUL 2009

From important things that I have
written about you and your family

08.11.2009

ՄԻՋԵՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՓԻԼՈՍՓԱՅ

ՄՅՈՒՆՈՒԹ

Հերերտ Սպենսեր ժամանակակից աշխարհայեցողության առջև

(Գնադատական էսսե)

Իմն է 15 կապ.

146
Z-85

1907 թ.

ԹԻՖԼԻՍ

2144

«Ազգային» / Պաշտպանական ԿԶՑ

№ 48

«ՅԱՌԱՋ»-ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ից

№ 48

100

113-31.

146

2-85

ԱՄ

ՄԻՋԵՑԻԼ ՅՈՂՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ

ՍՕՑԻՈԼՈԳ

[illegible]

U R U 2 U F U 3

Խիստ այժմէական է թուում ծանօթացնել թէօրիական գիտելիքներով աղքատ հայ երիտասարդ ընթերցողին՝ նաև Սպենսերի պէս մտածողների հետ, որոնք թէպէտև «բուրժուազական փիլիսոփաների» հռչակ ունին, թէպէտև արել են խոշոր վերիպումներ, բայց և դրա հետ անգնահատելի ծառայութիւններ են մատուցել գիտութեանն ու փիլիսոփայութեանը:

Սօցիոլոգիան դեռ չի տւել Սպենսերից աւելի փայ-
լուն դէմք, աւելի խղճամիտ, մանրազննին ու բազմաբո-
վանդակ ուսումնասիրող: Լինելով մեր ժամանակների ա-
մենամեծ սօցիոլոգը՝ Սպենսեր իրաւամբ համարւում է
նաև Էնօլիւցիօնիզմի (Ջարգացման գաղափարի) անգու-
գական թէօրիաիկոսի և Դարւինիզմի առաջին տաղանդա-
ւոր ռանվիրան՝ հասարակական գիտութիւնների մէջ: Թէ
իբրև սօցիոլոգ և թէ իբրև փիլիսօփայ՝ նա դպրոց ստեղ-
ծեց և դեռ այսօր էլ մեծ է նրա ազդեցութիւնը գիտնա-
կանների ու փիլիսօփաների վրայ:

Սպենսեր առանձնապէս հետաքրքրական է այն պատ-
ճառով, որ նա, կարելի է ասել, ձևակերպեց մետաֆիզի-
կայի և առհասարակ փիլիսոփայութեան դարաւոր էւօլիւ-
ցիայի վերջին խօսքը և առաջադրեց դրա հետ միասին
փիլիսոփայութեան յստակ, հակիրճ ու լաւագոյն որոշու-
մը: Բայց Սպենսերի ուսումնասիրութիւնը հետաքրքրա-
կան է նաև գործնական տեսակէտից, քանի որ նա հան-

գիտանում է ժամանակակից բուրժուազիայի ամենահզօր
իդէօլօգը, անհաւասարութեան թէօրիայի ամենաճեղհատ
փաստաբանը:

Ներկայ գրածքը, որ սկսւած էր «Մուրճ» ամսա-
գրում, 1904-ին, փիլիսօփայի մահից անմիջապէս յետոյ,
յաւակնութիւն չունի, իհարկէ, ամփոփելու այն բոլոր
հրահանգիչ մտքերն ու փաստերը, որոնք սփռւած են հե-
ղինակի մի քանի հազար էջերի վրայ: Սա մի պարզ, հա-
կիրճ անալիզ է, մի քննական ակնարկ, որ նպատակ ունի
յատկանշելու սպենսերեան ուրոյն սօցիօլօգիան և որմենք
գուցէ աւելի լրիւ և աւելի ճոխ կը ներկայացնենք ապա-
գայում, երբ մեր կեանքը հնարաւորութիւն կը տայ աւե-
լի երկար կենտրոնանալու այդ տեսակ նիւթերի վրայ:

Մ. Յ.

I.

ԴԱՐԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Վերջին շառաւիղ.—Սպենսերի սխեմը, նրա հմայր.—Էսօլիցիայի թէօրիսիկոս.
—Սպենսերեան մեթաֆիզիկան.—Ճանաչելի և անճանաչելի աշխարհները.—Ի՞նչ է
փիլիսօփայութիւնը:

Մտքի տիտանները չքանում են մեր հօրիզօններից, թող-
նելով իրենց ետքից մի տխուր ամայութիւն... Փոխարինող առ-
այժմ չըկայ: Մարդկութիւնը ասես որքանում է, հանճարները
մանրանում են, միջականում: Ինչպէս որ հոգեկան վսեմ թռիչք-
ները, անձնուրացութեան, իդէալիզմի վաղեմի սլացքը տեղի է
տալիս հետզհետէ մեր նիւթապաշտ դարաշրջանում՝ մանր ու
չափւած առաքինութիւններին,—այնպէս և, կարծես, մտքի հոյա-
կապ արտայայտութիւնները միշտ աւելի և աւելի սակաւանում
են ու տեղի տալիս միջակ, համեստ ժարգանքներին... Ո՞ւր է մի
Հէգել, որ զմայլեցնէր ձեզ՝ իր դիւային ընդհանրացումներով,
մտքի խիզախ ու վերացական թռիչքներով: Ո՞ւր է մի Դարւին,
որ բնագիտական ընդարձակ աշխարհում միահեծան իշխէր մլտ-
քերի վրայ: Ո՞ւր է այլևս մի Սպենսեր, որ կարողանար այնպի-
սի հրաշալի սինթեզի վերածել մարդկային մտքի բոլոր այլազան
արգասիքները: Ո՞ւր են տիտանները ուրիշ աշխարհներում...
Նրանք թւում են մի մի օաղիտներ դարերի անհուն անապատի
մէջ, որ այնքան առատ է բացասական, ոճրանիւթ հանճարներով...
Հերբերտ Սպենսեր վերջին շառաւիղն էր փիլիսօփաների մի մեծ
տոհմի, որի փառահեղ պանթէոնում արձանագրւած են Դէկարտի,
Սպինոզայի, Լայբնիցի, Կանտի, Ֆիխտէի, Շելլինգի, Հէգելի ու
Եօպենհաուէրի անունները: Վերջին շառաւիղ... Հասկանալի է,

թէ ինչու ամբողջ փիլիսոփայոյ մարդկութիւնը սուգ էր հագել 1903-ի դեկտեմբերի 14-ին, և ասես մտքով փոխադրել էր տիեզերական մայրաքաղաքի *) Golders Green-ի կրէմատորիումը, ուր տխրագին ու յուզիչ հանդիսաւորութեամբ այրում էին Սպենսերի գրեկը...

Կրակը ճարճատեց՝ անտարբեր ու մոլեգին՝ և հսկայից մնաց մի բուն մոխիր—միակ նիւթեղէն յուշարձանը, որ բարեկամները խնամքով զետեղեցին մեռելաշուռն հիմարկութեան պատի մի փոքրիկ անկիւնում...

Սպենսերը հսկայ էր ոչ միայն իբրև մտածող, այլ և իբրև աշխատաւոր։ Նա մեռաւ 85-ամեայ զառամեալ հասակում և թողեց մի մեծ շարք հոյակապ հատորների—մի ամբողջ գրադարան։

Քսան ու հինգ տարեկան հասակից արդէն նա նւիրել էր փիլիսոփայութեան. բայց նա չըմնաց ընդմիշտ կղզիացած վերացականութեան աշխարհում, նա մտաւ նոյնպէս կօնկրետ իրողութիւնների, փաստերի աշխարհը։ Ձգտումը, սակայն, նոյնն էր ամեն տեղ—աբստրակցիայի, վերացութեան ճանապարհով ընդհանրացնել այդ իրողութիւնները և տիեզերական պէս-պէս երեւոյթներից ստեղծագործել մի ներդաշնակ սիստեմ, համայնապարփակ մի ամբողջութիւն։ Այդ է ճշմարիտ փիլիսոփայի դերը։

Սպենսերի միտքը գերազանցապէս իրապաշտ է, բէալիստական։ Նա շատ ուրիշ փիլիսոփաների պէս չարձամարհեց երբէք կենդանի փոստերը, ինչ աշխարհում էլ լինեն նրանք—կենսաբանութեան, հասարակագիտութեան, բարոյագիտութեան, հոգեբանութեան մէջ։ Եւ այդ բոլոր աշխարհներում նա վայելում էր ճշնող, անվիճելի հեղինակութիւն։

Մենք կը քննենք Մեծ Բրիտանիայի մեծ մտածողին՝ իբրև սոցիոլոգի, հասարակագէտի. բայց սոցիոլոգիան կազմում է սպենսերեան փիթիւրի սիստեմի մի անբաժան մասը, ուստի չենք կարող ժողովնալ նրան, առանց նախապէս գէթ մի թուղցիկ ակնարկ ձգելու Սպենսերի փիլիսոփայութեան վրայ։

Էւօլյուցիոնիզմի փիլիսոփան հանդէս եկաւ (60-ական թւականներին) իբրև մարդկութեան մտաւոր էւօլյուցիայի մի անհրաժեշտ պահանջ։ Կեանքի հետ միասին գիտութիւնը անսովոր

*) Լօնդոն։

թռիչքներ էր գործել և ամբարել էր հսկայական, չըտեսնւած գանձեր։ Ուսումնասիրութեան լուսավառ ջանք ձեռքներն առած՝ գիտնականները պրպտել էին բոլոր աշխարհները և բաց էին արել բնութեան և մարդկային համայնակենցադի խորունկ զադտիքները, աստղագիտութիւն, երկրաբանութիւն, ֆիզիկա, քիմիա, կենսաբանութիւն, հոգեբանութիւն, ժողովրդագրութիւն (էթնօգրաֆիա) և այլն—հարստացրել էին բազմաթիւ ու արգասաւոր գիտերով։ Ամեն կողմից պահանջ էր զգացւում մի ամբողջացնող աշխարհահայեացքի, մի ընդհանրական ու գերադոյն ֆօրմուլայի, որը կարողանար ամփոփել իր մէջ դրական գիտելիքների այդ հսկայական պաշարը, խտացնել ու միաւորել կօնկրետ երևոյթների այդ անսահման այլազանութիւնը։

Չերբերտ Սպենսեր եկաւ այդ պահանջին գոհացում տալու։ Նրա փիլիսոփայական դաւանանքը արտայայտւած է «Նախնական սկզբունքները» վերնագրով իր աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել 1862 թ.։ Այնտեղ է, կարելի է ասել, ղեկավարող միտքը Սպենսերի բոլոր միւս հատորների։ Այնտեղ է հոյակաւոր ֆօրմուլան, որով նա միաւորում է տիեզերական՝ երկրաբանական, կենսաբանական, հասարակական և հոգեբանական բոլոր երևոյթները։ Այնտեղ է նաև Սպենսերի մետաֆիզիկան, նրա խորհրդածութիւններն ու եզրակացութիւնները «Իրերի ներքին էութեան» մասին, տիեզերքի նախնական և վախճանական պատճառների մասին։ Մետաֆիզիկա...

Սպենսերի պայծառ ու դրական միտքը ևս խոյս չըտեսց այդ կարգի մարդանքներից։ Նա ևս շեշտեց, ինչ որ շեշտել էին արդէն քննական փիլիսոփայութիւնը յանձին Կանտի և պօզիտիւիզմը Կօստի ու աշակերտների։ Մեր գիտելիքները տիեզերքի մասին յարաբերական են, երբէք բացարձակ (աբսօլյու), երբէք լիակատար։ Որքան աւելի ենք առաջանում մեր գիտելիքների, ծանօթութիւնների մէջ,—ասում է Սպենսեր,—այնքան աւելի ենք համոզւում, որ մի բան կայ՝ մեզ անմատչելի, անըմբռնելի։ Իրականութիւնը չի ներկայանում մեզ իր իսկական պատկերով, տիեզերքի հիմքը, նրա էութիւնը մի խորհրդաւոր բան է, անվերջ, յաւիտեական, անիմանալի և անճանաչելի (incognoscible)...

Ենթադրենք—շարունակում է Սպենսեր—թէ տիեզերքը իր ամենասկզբնական շրջանի մէջ եղել է քաօսային տապալի մի

զանգւած *) . հարց է ծագում. ինչպէս է արդեօք նա յանգել այդ դրութեան... Մենք կարող ենք վերածել տիեզերական բոլոր երեւոյթները ոյժի կամ շարժողութեան. բայց մեզ համար հանելուկ է մնում, թէ ինչ է այդ ոյժը, այդ շարժողութիւնը ինքնիրան վերցրած: Մենք կարող ենք վերածել մեր բովանդակ մտաւոր կեանքը զգացումների (sensation). բայց ինչ են այդ զգացումները... Եւայլն էայլն:

Կան Սպենսերի համար երկու աշխարհներ, մէկը՝ ծանաչելի, միւսն անծանաչելի: Առաջինն յարաբերականն է, երկրորդը բացարձակը: Մէկը առանց միւսի գոյութիւն չունի: Երկուսն էլ անհրաժեշտ են, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ: Բացարձակը (Absolu) գոյութիւն ունի առանց որեւէ պայմանի. նա անսկիզբ է և անստեղծ:

Ընդհանրացնելով աստիճանաբար մեր ծանօթութիւնները բնութեան մասին, վերածելով նրանց միշտ աւելի և աւելի ընդհանուր ֆորմուլաների (բանաձևերի), մենք վերջիվերջոյ պիտի յանգենք մի այնպիսի ընդհանուր ճշմարտութեան, որը այլևս անկարող կը լինենք վերածել մի աւելի ընդհանուրին: Այդ վախճանական ճշմարտութիւնը, ընդհանրացման պրօցեսի այդ վերջին օղակը կը լինի բնականաբար, անվերլուծելի և անբացատրելի: Նա ինքը Բացարձակն է, Աբսոլիւտն, Անճանաչելին, — ասում է Սպենսեր: Մենք ստիպւած ենք ընդունել նրա գոյութիւնը, թէպէտ և խիստ աղօտ հասկացողութիւն միայն ունինք նրա մասին...

* *

Թողնենք մետաֆիզիկային հանգիստ որոճալ խորհրդաւոր ու յաւէտ անլուծելի առեղծւածները, մտնենք «երեւոյթների» կամ «ճանաչելի»-ի աշխարհը:

Այդտեղ է երեան գալիս փիլիսոփայ Սպենսերն իր կարող հանճարով, իր գերազանցապէս սինթետիկ (համադրող) մտքով: Ի՞նչ է փիլիսոփայութիւնը:

Սպենսերի ասելով՝ դա գիտելիքների ընդհանրացումն է, միաւորումը (unification): Գիտութիւնը տալիս է միայն փաստերի,

*) Այդպէս է Կանտ-Լապլասեան նշանաւոր թէօրիայի համեմատ:

ծանօթութիւնների մասնակի միաւորումն, այն ինչ փիլիսոփայութիւնը տալիս է յիսկատար:

Ինչպէս որ գիտութեան մէջ ամեն-մի բարձր ընդհանրացումն՝ ծրարանում ու խտացումն է աւելի ստորին կարգի ընդհանրացումներ, այնպէս էլ փիլիսոփայական ընդհանրացումները խտացում ու ամփոփում են գիտութեան ամենաընդարձակ ճշմարտութիւնները:

Պէտք է ուրեմն կապել, ընդհանրացնել տիեզերական երեւոյթները, պէտք է միաւորել և ամբողջացնել բոլոր գիտութիւնների արդիւնները, բնութեան այլազան արտայայտութիւններից ստեղծագործել մի ներդաշնակ սիստեմ, համայնապարփակ մի ամբողջութիւն, — ճշմարիտ փիլիսոփայութեան նշանաբանը:

II.

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՖՕՐՄՈՒԼԱՆ

Նիւթ և շարժում. — Ոյժը, իրեւ գեագոյն իրականութիւն. — Բացարձակի եւ յարաբերականի զազափար. — Յուսկեցական հակոսկեանք. — Բիւրմի սիեգեբում. — Եւոյիցիա եւ Դիսոյիցիա:

Եւ այդ նպատակին հետամտեց Սպենսեր վաթսուն տարւայ իր փիլիսոփայական գործունէութեան ընթացքում, (նա քսանուհինգ տարեկան հասակից էր սկսել իր վերացական ուսումնասիրութիւնները), և չնայած իր հակայ ուժերին ու անօրինակ աշխատասիրութեան՝ հազիւ կարողացաւ մահւան նախնիքաց օրը աւարտել իր մեծ, հոյակապ գործը — համադրական փիլիսոփայութեան սիստեմը:

Այդտեղ, ընթերցող, դուք ականատես էք, թէ ինչպէս է գոյացել տիեզերական վիթխարի շէնքը, ինչ ուժերի և ինչ օրէնքների գործակցութեամբ նախնական պարզ, ամպաձև զանգւածից աստիճանաբար առաջացել է արեգնային համակարգութիւնը, երկրագունդը, շնչաւոր աշխարհը:

Սպենսերի միտքը էապէս ուշադրութիւն է, իրապաշտական: Նա ոչ Կանտի պէս ուզեց կառուցանել ամբողջ տիեզերքը իր բանականութեան տարեքննելով, ոչ էլ Հեգելի պէս միշտ ուզեց սաւառնել զուտ արստրակցիայի եթերային բարձունքների վրայ...

Նա երբէք չարհամարհեց կենդանի փաստերը, ինչ աշխարհում էլ որ լինեն նրանք,—կենսաբանութեան, հասարակագիտութեան, բարոյագիտութեան, հոգեբանութեան մէջ:

Սպենսերը եղաւ էւօլիցիայի թէօրիտիկոսը, նրա փիլիսոփան: Աստիճանական զարգացման օրէնքը որ Լամարկի ու այլոց ջանքերով շեշտած էր արդէն կենսաբանութեան մէջ, նա ընդհանրացրեց, կիրարկեց ամբողջ տիեզերքի վրայ: Այդպիսի մի փորձ արել էր Հեգելը, բայց Հեգել այդ արել էր լոկ արատրակտ մտքի սահմաններում, հաշիւ չառնելով կենդանի իրականութիւնը, նիւթի, շարժողութեան իրական գործօնները:

Էւօլիցիայի սկզբունքի վրայ Սպենսեր հիմնեց մինոր կօսմօլօգիա, տիեզերագիտութիւն: Նոր ու բնական մի «արարչագործութիւն» ուր յաւիտենապէս գործակցում են նիւթը և շարժումը, ուր տեղ չունեն՝ ոչ իդէալիստական սպեկուլեացիաները, ոչ թէօլօգիական, աստուածաբանական բանդադուշանքները:

Նիւթ և շարժում... Նրանք ըզխում են մի ուրիշ էլէմենտից, մի աւելի բարձր իրականութիւնից, որը հանդիսանում է բոլոր սկզբունքների Սկզբունքը:

Ուժն է այդ գերագոյն իրականութիւնը: Նա միայուն է, անկորնչելի. նրա քանակութիւնն անփոփոխելի է, յաւիտենական: Նա չէ նմանում այն կօնկրէտ ուժին—մշտափոփոխ և անցողական—որ մենք զգում ենք մեր մկանների մէջ. նա բոլոր ոյժերի և գոյութիւնների, բոլոր նիւթերի և շարժումների վերջին արստրակցիան է, վերջին ընդհանրացող եզրակացութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ նա նոյն արսօլիւ, բացարձակ ուժն է, որի մասին մենք աղօտ գաղափար ունենք և որը միանգամայն անհրաժեշտ լրացուցիչ է (Corrélat) բոլոր երևելի, շօշափելի ոյժերի:

Ոյժը միայուն է տիեզերքի մէջ.—Սպենսեր դնում է այդ իբրև բանականութեան անպայման պահանջ, իբրև պօստուլատ: Այդ պօստուլատը հիմքն է բոլոր փորձերի, ուսումնասիրութիւնների և իբրև այդպիսին՝ նա դուրս է փորձի, քննութեան սահմաններից, նա փիլիսոփայական մտածողութեան չուկիտն է դառնում: Նա ինքը Բացարձակն է, Արսօլիւն:

Սա «մետաֆիզիկա» է, անշուշտ: Բայց մետաֆիզիկա է և մատերիալիզմը, որը ընդունում է «տիեզերական սուբստանցի» օրէնքը, ամեն բան ընդգրկող այդ առեղծաժը:

«Բացարձակը գոյութիւն չունի, ամեն բան յարաբերական է, այսպէս էր յայտարարում Սպենսերից առաջ՝ անգլիացի փիլիսօփայ Համիլտօն: Բացարձակի գաղափարը բացասական մի տարր է—աւելացնում էր նա—մենք չենք կարող կազմել նրա մասին որոշ մտապատկեր, առանց մեզ հակասելու»:

«Բացարձակ (արսօլիւ) ոչինչ չը կայ, ամեն բան յարաբերական է մեր աշխարհի մէջ»,—այսպէս է վկայում և սովորական մարդկային դատողութիւնը:

Բայց դա սխալ է: Յարաբերականութեան գաղափարը ինքնին արդէն մտածել է տալիս իր հակոտնեայի՝ բացարձակի գաղափարի մասին: Նրանք երկուսն էլ գոյութիւն ունին, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ: Մէկը առանց միւսի անըմբռնելի է: Կարճէք երևակայել լոյսը առանց խաւարի, ձգողութիւնը առանց վանդութեան, բարութիւնը առանց չարութեան:

Իրանք յաւիտենական «հակոտնեաներն» են, անտիպօզիները: Եւ երբ մենք առօրեայ կեանքում այնքան յաճախ խօսում ենք բացարձակ հաւատի, բացարձակ արդարութեան, մաքրութեան մասին, մենք շատ լաւ զգում ենք, թէ ինչ ենք ուզում ասել գրանով: Ամեն բան, անշուշտ, յարաբերական է, բայց «արսօլիւ»-ի, բացարձակի գաղափարը ևս անշնջելի կերպով մնում է մեր գիտակցութեան խորքերում, որպէս մի իդէալ, որին միշտ ձգտում է «յարաբերականը», առանց երբէք հասնելու: Նա բացասական ու հակասական չէ, ինչպէս պնդում էր Համիլտօն, այլ նա մի դրական գաղափար է, թէև նրա մասին չունենք որոշ ու յստակ մտապատկեր:

Այդպէս է մտածում Սպենսեր: Բացարձակը, ուրեմն, ներկայ դէպքում, հանգիստանում է Ոյժի միայնութեան կամ յարատեւութեան օրէնքը (La persistance de la Force):

Սպենսերի համար նա վերջին, ընդգրկող ճշմարտութիւնն է, որից գէղուկտիւ կերպով բղխում են բոլոր միւս ճշմարտութիւնները:

Նրանից հետևում է նախ, որ 1) Այլ և այլ ուժերի փոխադարձ յարաբերութիւնները մշտնջենական է, որ ուրիշ խօսքով, բնութեան երևոյթների մէջ կայ անհրաժեշտ, օրինական շրջափակցութիւն, որ նման պատճառները ամենուրեք ծնում են նման հետևանքներ:

2) Մի ոյժ կարող է փոխարկել մի այլ ոյժի, առանց իր քանակութիւնից կորցնելու: Տաքութիւնը, որոշ քանակութիւն ծախսելով, արտադրում է մի ոյժ, որ շարժման մէջ է դնում լոկոմատիւրը, և այդ դէպքում ծախսւած ոյժը հաւասարւում է արտադրւած ոյժին:

Միևնոյն ոյժը երևան է գալիս այդպիսով տարբեր ձևերի տակ.—մի տեղ նա դառնում է լոյս, մի այլ տեղ՝ տաքութիւն, մի ուրիշ տեղ՝ էլեկտրականութիւն և այլն: Եւ այդ յաւիտենական մետամորֆոզի ընթացքում ոյժի քանակութիւնը ոչ պակասում է, ոչ աւելանում: Այդ նշանաւոր իրողութիւնը, որ Սպենսեր առաջ է բերում *a priori*,—ապացուցւած է հոշակաւոր ֆիզիկոսների, Ռօբերտ Մայէրի, Ժուլի, Հելմհոլցի և ուրիշների կողմից:

3) Շարժումը առաջ է գնում այն ուղղութեամբ, ուր դիմադրութիւնը ամենաթոյլն է: Այդպէս օրինակ, գետը հոսում է, ուր ամենից քիչ խոչընդոտներ կան, երկրաշարժը աւերածներ է անում սովորաբար միևնոյն տեղերում, հրաբխային գործունէութիւնը արտայայտւում է որոշ գծերով և ժայթքումները կատարւում են միևնոյն ճեղքւածներով և այլն և այլն: Հասարակական շարժումները ևս հնազանդւում են միևնոյն օրէնքին:

4) Շարժումը րիթմային է (*rythmique*, չափարեքական): Բիթմը առաջ է գալիս ամեն տեղ, ուր շարժումը հանդիպում է դիմադրութեան, ուր կայ ընդհարում երկու անհաւասար ոյժերի միջև:

Ամեն ինչ ընութեան ու հասարակութեան մէջ ընթանում է բիթմով, ծփանքներով.—ալիքները որ մերթ իջնում են, մերթ բարձրանում, աստղերը, որ մերթ մարում են, մերթ փայլիւմ երկնակամարի վրայ, մոլորակները, որ կազմալուծւում են և կազմակերպւում մշտնջենապէս. շնչաւոր աշխարհը, որ նորոգւում է պարբերաբար, կենդանիների այլ և այլ տեսակները, որ անյիշատակ ժամանակներից ի վեր ծնունդ են աւել երկրագնդի վրայ, աճել, զարգացել են և ապա անհետացել. վերջապէս, մարդկային աշխարհը, հասարակութիւնների ու անհատների հոգեկան կեանքը պարբերական ելեւջներով՝ ուրախութիւններով ու կսկիծներով, ոգեւորութիւններով և վհատութիւններով—ամեն տեղ երևան է գալիս անխուսափելի ճակատագրական րիթմը, որ յատկանշի է ամեն շարժողութեան և անհրաժեշտ լրացուցիչը Ոյժի անյուշումնան մեծ օրէնքի:

Կայ մի հիմնական, տիեզերական բիթմ, որին վերածւում են վերջնական քննութեան մէջ բոլոր միւսները. նա արտայայտւում է երկու բառերով՝ զարգացում եւ քայքայում *), էւօլիւցիա և դիսսօլիւցիա:

Բացարձակ անշարժութիւն երբէք չըկայ—նիւթը և շարժումը մշտնջենապէս բաժանւում, բաշխւում են տիեզերքի մէջ: Ամեն ինչ անկայուն է, ճշդօր առարկաները աճում են կամ փչանում, նիւթ են ամբարում կամ նիւթ են սպառում:

Էւօլիւցիայի պրօցէսսի ընթացքում նիւթը խտանում է և ամբողջանում (*intégration*), կամ ուրիշ խօսքով՝ նրա մասնիկների փոխադարձ կապը ամրապնդւում է, մինչդեռ շարժումը ցրւում է, վատնւում:

Դիսսօլիւցիայի պրօցէսսի ընթացքում ընդհակառակը՝ նիւթը նօսրանում է, նրա մասնիկների կապը թուլանում (*désintégration*), մինչդեռ շարժումը ամփոփւում է և կենտրոնանում:

Էւօլիւցիայի պրօցէսս է կատարւում, երբ երկրագունդը իր սկզբնական հրահեղուկ վիճակից աստիճանաբար զարգանում է դէպի ներկայ դրութիւնը.—նրա կեղեք միշտ աւելի և աւելի ամրապնդւում է (նիւթի խտացում, *intégration*), հետզհետէ պաղելով, այսինքն, կորցնելով ներքին պոտենցիալ շարժողութիւնը:

Էւօլիւցիայի պրօցէսսի ընթացքում բացի վերը յիշած երեւոյթներից՝ նկատելի են և հետեւեալները.

Նիւթը միապաղաղ, հոմօթէն վիճակից (*homogénéité*) սովորաբար անցնում է դէպի այլատարր հետերօթէն դրութիւն (*hétérogénéité*): Այն ժամանակ, երբ զանգւածները ամփոփւում են, ձուլւում ի մի ամբողջութիւն, նրանց մէջ կատարւում է զանազանաւորումը՝ դիֆֆերենցիացիա (*différentiation*): Ներդաշնակ ամբողջութեան մէջ մասնիկները միշտ աւելի և աւելի զանազանաւորւում են, իւրաքաչիւր մասնիկ ստանում է իր որոշ ձևը, իր որոշ տեղը: Այդ պատճառով ասւում է նոյնպէս, որ էւօլիւցիայի ընթացքում առարկաները քառային, անորոշ դրութիւնից անցնում են դէպի յստակ ու որոշ դրութիւն:

Ամփոփելով՝ մենք ստանում ենք հետեւեալ ֆօրմուլը.

*) Evolution և dissolution—զարգացում և քայքայում կամ կազմակերպում և կազմալուծում: Հայ լեզուի մէջ չենք գտնում բառեր, որոնք այդ երկու գաղափարների ճշգրիտ թարգմանը լինէին:

26

ներից լրջօրէն զբաղել մարդկային հասարակութեամբ, նրա էութիւնով, նրա աստիճանական զարգացման օրէնքներով:

Աննման վարպետութեամբ Հերբերտ Սպենսեր միացնում է իր մէջ փիլիսոփայ և սօցիօլոգ տիտղոսները: Երկուսն էլ կազմում են նրա հաշակն ու հմայքը: Իբրև սօցիօլոգ, նա հիմնեց շօլայ և ունեցեալ հետևողների ու երկրպագուների լէգիօններ:

Սօցիօլոգիան մի նորաբողոքող գիտութիւն է, և նրա նիւթը՝ վերին աստիճանի կնճռոտ: Նա ընդգրկում է մարդկային բոլոր հասարակութիւնները՝ տարբեր տեղերի և ժամանակների: Նա ուսումնասիրում է հաւասարապէս մեծ հետաքրքրութեամբ՝ և՛ ամերիկական կարմրամորթներին, և՛ աֆրիկական ու աւստրալիական վայրենիներին, և եւրօպական հին ու նոր քաղաքակրթութեան պատկանող ազգերին:

Բարձր, առաջադէմ հասարակութիւնները ճանաչելու համար՝ անհրաժեշտ է ծանօթանալ նախապատմական վայրենի ու բարբարոս համայնքների հետ, որովհետև նրանց վայրենութիւնից ու բարբարոսութիւնից է առաջացել մեր քաղաքակրթութիւնը:

Սօցիօլոգիան առանձին ուշադրութեամբ ուսումնասիրում է հասարակական «սկզբնաւորութիւնները» (les origines). ընտանիք, սեփականութիւն, իրաւունք, կառավարութիւն, պետութիւն, կրօն, բարոյականութիւն և այլն, — այդ բոլորի ծագումն է փնտռում և աշխատում է բացատրել նրանց աստիճանական զարգացումը կամ էւօլիցիան: Մարդկային նախնական հօրդաններից նա բարձրանում է մինչև քաղաքակրթութեան գագաթնակէտը, քննելով հասարակութիւնները առանձին-առանձին, իրանց ֆիզիքական ու սօցիալական միջավայրերում, իրանց աճման ու զարգացման պրօցեսում, ապա բնում է բոլոր այլազան հասարակութիւնները իրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ, սահմանում է նմանութիւններ և այդ համեմատական ուսումնասիրութիւնից աշխատում է սինթէզ անել, դուրս բերել ընդհանուր օրէնքներ, որոնք ղեկավարում են համայն մարդկութեան էւօլիցիան:

Օրէնքներ մշակել, բաց անել այն, ինչ որ կոչւում է պատմաւականութիւն երեւոյթների մէջ, դա առաջին պայմանն է գիտութեան ամեն մի ճիւղի. գիտութիւնը միայն գրանով է գիտութիւն: Դժուար է ասել թէ իրագործւած լինի սօցիօլոգիայի

այդ հիմնական ձգտումը՝ դուրս բերել մարդկային էւօլիցիայի ընդհանուր օրէնքները: Սօցիալական աշխարհում երեւոյթները աւելի բարդ են, քան բնութեան մէջ, այդ պատճառով սօցիօլոգիայում այնպէս դիւրութեամբ չեն մշակւում օրէնքները, ինչպէս բիօլոգիայի, կամ ֆիզիկայի ու քիմիայի մէջ:

Երբ մենք ասում ենք՝ ձգողութիւն՝ (attraction) հասկանում ենք մի երեւոյթ, որ ինքն իրան հաւասար է ամեն տեղ և ամեն ժամանակ. նա իշխում է նոյնութեամբ տիեզերքի բոլոր ծայրերում, նա օրէնք է: Նոյնպիսի օրէնքներ են բիօլոգիայի մէջ գոյութեան կոիւ իրողութիւնը, ժառանգականութեան ու յարմարման երեւոյթները և այլն:

Որքան դժուար է գտնել մի այնպիսի օրէնք, որի դօրութիւնը տարածւէր համայն մարդկութեան և նրա առանձին ընտանիքների վրայ: Երկրագնդի երեսին սփռւած քնթիւ մարդկային համայնքները իրանց աշխարհագրական միջավայրերով, ցեղական-ազգայնական առանձնայատկութիւններով, մտաւոր, բարոյական, քաղաքական և այլ պայմաններով՝ այնպիսի մեծ այլազանութիւն են ներկայացնում, որ նրանց բոլորի համար զարգացման ընդհանուր օրէնք գտնելը առաջին հայեացքից թւում է երազ, ուսուպիա:

Աւելացրէք և այն՝ որ հասարակական երեւոյթների ուսումնասիրութիւնները առհասարակ սուբեկտիւ են լինում. սօցիօլոգների մէջ գրեթէ միշտ դեր են խաղում անհատական որոշ համակրանքներ ու հակակրանքներ կամ որոշ շահեր՝ ազգայնական, դասակարգային, կուսակցական՝ որոնք դժուարացնում են անաչառ օբեկտիւ ուսումնասիրութեան գործը:

Նկարագրել պաղ ու անտարբեր կերպով տիեզերական երեւոյթները, աստղաբաշխական, երկրաբանական յեղաշրջումները, անասնական աշխարհի գոյութեան աւերիչ կոիւները և այլն — դիւրին բան է: Բայց նոյն չափով սառնասիրտ մնալ ի տես մարդկային պատմութեան արհաւիրքների, դարաւոր բնաշնչող պատերազմների ու արիւնհեղութիւնների, ստրկութեան և ծովածաւալ թշուառութեան, մասսային հարստահարումների, սովի, բռնակալական սարսափների, ժողովրդային արիւնհեղ բռնկումների, որոնք, աւաղ, սկզբից մինչև վերջ լցնում են մարդկային պատմութեան և պատմութեան էջերը, նկարագրել, անտարբեր կերպով տիեզերական երեւոյթների նման:

պատմութեան բեմի վրայ երևում են միայն արդիւնագործական ուժեր, փոխանակութեան ու բաշխման պայմաններ, սեփականատիրական յարաբերութիւններ և այլն: «Մօնիստական» այդ բացատրութիւնը (միմիայն տնտեսական ֆակտոր), որ տալիս են մի կարգ մարքսիստներ, այսօր իրաւամբ մերժւում է մարքսիզմի կրիտիկական շկօլայի կողմից, իբրեւ հակագիտական, իբրեւ ոչ-համապատասխան պատմական իրականութեան: Ամեն բան պատմութեան մէջ չի վերածւում տնտեսական-արդիւնագործական ուժերի:

Դառնանք Սպենսերին:

Անհնարին է, ասում է նա, պատկերացնել մեզ արտաքին միջավայրի, այդ սկզբնական ֆակտորի, բովանդակ ազդեցութիւնը հեռւոր անցեալի մարդկային համախմբումների վրայ. անհնարին է, քանի որ մենք ոչ մի միջոց չունենք ծանօթանալու այդ հեռւոր անցեալի հետ: Անյիշատակ ժամանակներում, ինչպէս գիտութիւնը վկայում է այսօր, կատարւել են երկրագնդի վրայ գեօլոգիական ահագին փոփոխութիւններ, որոնք փոփոխել, յեղաշրջել են նաեւ բուսական ու կենդանական աշխարհը (Ֆլօրա ու ֆաունա), — իսկ այդ յեղաշրջումների ճակատագրական հետեանքն են եղել՝ մարդկային զանգւածների մշտնջենաւոր տեղափոխումներ, գաղթականութիւններ, ամբողջ երկրի վրայ:

Կհանրը ընդհանրապէս հնարաւոր է եղել որոշ տաքութեան մէջ, աշխարհագրական որոշ սահմաններում: Առանց այդ պայմանի չէին կարող մի որոշ տեղում գոյութիւն ունենալ ֆլօրան և ֆաունան, կենդանիներ ու բուսականութիւն, իսկ առանց դրանց չէր կարող լինել մարդ-արարած և մարդկային հասարակութիւն:

Ահագին է կլիմաների, օդերի ազդեցութիւնը մարդկանց պարապմունքների ու գործունէութեան վրայ: Օդի չորութիւնը կամ խոնավութիւնը, ասում է Սպենսեր, ինքնըստինքեան մի կարևոր ֆակտոր է: Փորձը ցոյց է տալիս, որ բոլոր միւս հաւասար պայմաններում՝ աւելի մեծ չափով մարմնային գործունէութիւն կայ այն ժողովուրդների մէջ, որոնք բնակւում են տաք եւ չոր վայրերում, քան թէ նրանց մէջ, որոնք բնակւում են տաք ու խոնավ տեղերում...

Ոչ պակաս ուժեղ են հողային ու տեղագրական պայմանները: Ոչ անապատները և ոչ էլ լեռնոտ երկիրները չեն տալիս

սովորաբար ամուր կազմակերպւած հասարակութիւններ: Այդ վերջին նպատակի համար անհրաժեշտ է հոծ մասսաների համախմբումը այս կամ այն հզօրի հրամանատարութեան տակ, իսկ այդ դարութեամբ է գլուխ գալիս չոր, ամուր վայրերում: Լեռնայինները մասնաւորապէս, ըմբոստ են լինում, ապրում են կղզիացած, ցիր ու ցան խմբերով. նրանք չեն սիրում հպատակութիւն, սուբօրտինացիա (սուբօրդինէն), որը թէև ինքնին անհամակրելի է, բայց հասարակական էսօլիցիայի մէջ պատկառելի դեր է խաղացել: Այդ տեսակ երկրներում հասարակութիւնների ինտեգրացիան (intégration), նրանց ամբողջացման, ձուլման գործողութիւնը գլուխ չի գալիս:

Այլ բան է այնպիսի վայրերում, ուր հողը կարող է սնուցանել մեծ ազգաբնակչութիւն, և ուր նա տալիս է դիւրութիւններ՝ սուբօրդինէն, կառավարելու մասսաներին, ևս առաւել՝ երբ երկրի այդ բնական հարստութիւնների մէջ կայ բազմազանութիւն (միակերպութիւնը առհասարակ նպաստաւոր չէ հասարակական առաջադիմութեան համար): Նեղոսի հովիտը մեծ սկզբնական քաղաքակրթութեան որրան է եղել հէնց այն պատճառով՝ որ ինքը Նեղոսը իր պարբերական ոռոգումներով հողի անսովոր պարարտացման և բնական անբաւ հարստութիւնների մի անսպառ աղբիւր էր, որ այնտեղ կարելի էր հասնել տնտեսական որոշ բարգաւաճման, գործ զնելով նոյն իսկ նախնական արդիւնաբերութեան միջոցներ:

Որքան մեծ է և բուսականութեան ազդեցութիւնը: Օգտակար բոյսերի բացակայութիւնը կամ ծայրայեղ սակաւութիւնը արգելք է լինում հասարակական պրօգրէսին: Այն ինչ հարուստ ու բազմատեսակ բուսականութիւնը նպաստում է արեւստների առաջադիմութեան, զարգացում է մարդկանց ճարպկութիւնն ու իմացականութիւնը:

Վերջապէս ահագին ֆակտոր է ֆաունան, կենդանիների աշխարհը: Նա որոշում է հասարակութիւնների զարգացման տիպը և աստիճանը, որոշում է նրանց հիմնական պարապմունքները. հասարակական ազդեցատները (համախմբումները) որսորդ են կամ խաշնտրած, նայած՝ թէ ինչ տեսակ կենդանիներով են առատ նրանց բնակավայրերը: Հասարակական կեանքի համար մեծ կարևորութիւն ունի նաև ֆլասակար կենդանիների գոյու-

թիւնը կամ չգոյութիւնը: Մեծ գիշակերների ու սողունների ծայրայեղ առատութիւնը Հնդկաստանում լուրջ խոչընդոտ է կեանքի նորմալ ընթացքի համար, ինչպէս և ֆլասակար միջատների այն անելի արշաւանքները, որոնք Աֆրիկայի որոշ վայրերում թունաւորում են և երկրագործի և խաշնարածի կեանքը, ոչնչացնելով հունձերը, պատուհաս դառնալով ընտանի կենդանիների համար:

*
* *

Ինչ կարելի է ասել ներքին ֆակտորների կամ մարդ-անհատների մասին: Դարձեալ անագին դժւարութիւններ կան՝ ուսումնասիրելու նրանց հեռւոր անցեալում: Մնում է դիմել ներկայումս գոյութիւն ունեցող վայրենի ցեղերին և նրանց առանձնաշատկութիւնների հիման վրայ մի մօտաւոր գաղափար կազմեցնական մարդկութեան մասին:

Նախամարդը, Սպենսերի ենթադրութեամբ, եղել է աւելի փոքրահասակ (քանի որ հասակը, իբրեւ մի առաւելութիւն գոյութեան կուէ մէջ, յետոյ պիտի զարգացած լինի աստիճանաբար) և աւելի թոյլ ֆիզիքապէս, քան միջին քաղաքակիրթ մարդը: Նրա ստամոքսը և առհասարակ սննդական օրգանները եղել են աւելի մեծ, աւելի զարգացած, քան թէ քաղաքակիրթ մարդունը: Եւ նա համեմատաբար եղել է աւելի դիմացկուն, աւելի համբերատար ամեն տեսակ զրկանքների ու ֆլասակար ազդեցութիւնների հանդէպ: Այդպէս անզգայ ու անտարբեր լինելով դէպի կեանքի հարւածները—նախամարդը առհասարակ շատ քիչ ձգտում է ունեցել բարեփոխութիւն մտցնելու այդ կեանքում:

Չգացմունքների աշխարհը... ոչ այնքան բարդ, ոչ այնքան հարուստ: Սկզբնական մարդը չափազանց դիւրագրգիռ էր, իմպուլսիւ, բոլորի ազդեցութեան ենթակայ, հեշտութեամբ բոնկւող: Տրամադրութիւնն ամեն վայրկեան կարող էր փոփոխուել. կապ, յարակցութիւն, հեռատեսութիւն չը կար գործողութիւնների մէջ և, անտարակոյս, հասարակական խմբային գործողութիւնը խիստ տուժում էր այդ հանգամանքից: Անհատի գործողութիւնները բնազդական էին, ըէֆլեկտիւ և նրանց նպատակը—անմիջական ցանկութիւնների իրագործումը:

Մի բան միայն աչքի է ընկնում—սովորութեան յարատեւութիւնը վայրենիների մէջ: Նախնական մարդը վերին աստիճանի պահպանողական է, նորատեաց, գերի միանգամ ընդմիշտ ընդունած սովորութեան:

Այտրուհասական զգացումները գրեթէ բացակայում էին. ապացոյց այն բարբարոս վերաբերմունքը, որ ցոյց են տալիս բոլոր վայրենի ցեղերը դէպի կինը,—այն անպատիւ, գրաստային վիճակը, որին ենթակայ է այդ վերջինը:

Ինչ էր ներկայացնում նախամարդու մտաւոր աշխարհը:

Հնդհանուր գաղափարների կատարեալ բացակայութիւն: Երեւակայութիւնն էլ—ոչ շատ զարգացած. և այն էլ սոսկ վերջուշական, ոչ ստեղծագործող: Վայրենին սովորաբար մի առարկայ կամ մի երեւոյթ դիտելիս կենտրոնացնում է իր ուշադրութիւնը անշնչան, երկրորդական գծերի վրայ և, ինչպէս յատուկ է բոլոր թոյլ ու խոպան ուղեղներին, մոռանում է էական գծերը, որոնց հիման վրայ էլ կարելի է միայն եզրակացութիւն անել իրերի ու երեւոյթների մասին: Եւ այդպիսով բոլոր դիտողութիւններից ոչ մի ճշմարիտ միտք չի մնում վայրենու գլխում: Այդ գիծը, ասում է Սպենսեր, ընդհանուր է մարդկային բոլոր ստորին ցեղերին:

Ոչ մի գաղափար, եզրակացնելու, ընդհանրացնելու ոչ մի կարողութիւն: Վայրենին չի նշմարում պատճառականութեան հետքն անգամ շրջապատող երեւոյթների մէջ. այդտեղից է առաջանում նրա առասպելական սնահաւատութիւնը, այդ պատճառով է նաև, որ նա առհասարակ չունի սիւրբիդի, անակնկալի զգացումը. նա անհարցասէր է, անտարբեր նոյնիսկ ամենամահազնկալ նորութիւնների հանդէպ:

Իր «Սօցիօլօգիական սկզբունքների» համարեա ամբողջ առաջին հատորը Սպենսեր ներդրում է նախամարդու ուսումնասիրութեան. ոչ մի ուրիշ գիտնական չէ ներկայացրել այնքան իմաստալի մի նախապատմական սօցիօլօգիա: Ծիշտ է, մեր հեղինակը աշխարհաշրջիկ ճանապարհորդութիւններ չէ արել, ինչպէս Տայլօր, Լըբբօկ, Մաքս-Միլլէր և այլն, նա միմիայն շահագործել, սիստեմի է վերածել նրանց տւած վկայութիւնները վայրենիների մասին. նա կառուցել է սօցիօլօգիայի շէնքը իր առանձնատեսակով... Այդ զարմանալի մարդը բիօլօգիական դիտողութիւններով

ևս (կենդանաբանութեամբ, սաղմագիտութեամբ, ֆիզիոլոգիայով և այլն) երբէք մասնագիտօրէն չէ զբաղել, նա երբէք չէ աշխատել լաբօրատօրիաներում և այնուամենայնիւ, նրա դիտողութիւնները այդ բաժիններում դեռ այսօր ևս միժ արժէք են ներկայացնում գիտական աշխարհին:

Ուշի ուշով և տարածութեան վրայ դիտում է Սպենսերը վայրենիներին, քննում է նրանց՝ իրանց ֆիզիքական, մտաւոր ու հոգեկան արտայայտութիւնների մէջ. և այդ նախնական քննութեանց յատկութիւններով նա բացատրում է վայրենի ցեղերի մէջ գոյութիւն ունեցող հասարակական հաստատութիւնները, որոնք յետոյ, պատմութեան ընթացքում աստիճանաբար զարգացել են էւոլիւցիայի օրէնքների համեմատ:

Նախ անհատներին է նա ուսումնասիրում, հասարակական այդ «միաւորներին» իրանց բոլոր կողմերով, ապա և քննում է այն երևոյթները, որոնք բղխում են այդ միաւորների փոխադարձ շփումից, նրանց համերաշխ գործակցութիւնից:

Ո՞րքան բարդ ու բազմազան են այդ երևոյթները... Ընտանեկան կազմակերպութիւն, քաղաքական կազմակերպութիւն, կրօնական-կղերական կազմակերպութիւն, լեզու, արւեստ, գիտութիւն և այլն—հասարակական կեանքի այդ բոլոր տարրերը ազդում ու փոխազդում են յաւիտենապէս, և սօցիօլօգիայի նպատակներին մինչ և՛ ցոյց տալ, թէ ինչպէս այդ անվերջ այլազանութիւնից առաջ է գալիս մի ներդաշնակ ամբողջութիւն, որ մենք անւանում ենք հասարակութիւն:

Ի՞նչ է մարդկային հասարակութիւնը...

Սպենսեր պատասխանում է, որ դա անհատների մի աղբյուր է (agregat, շեղջակոյտ), բայց ոչ պատահական, առանց յարակցութեան ու յարատեւութեան: Հասարակութիւնը մի կօնկրեա էակ է, որ ապրում է ամբողջ սերունդներ ու նոյնիսկ դարեր շարունակ: Նա մի կենդանի իրականութիւն է, մի մարմին, օրգանիզմ, նման բիօլօգիական օրգանիզմներին:

Եւ Սպենսեր երկարօրէն համեմատում է երկու հասկացութիւնները, հասարակութիւնը և օրգանիզմը սահմանում է նրանց մէջ բազմաթիւ նմանութիւններ, անալօգիաներ:

Հասարակութեան և օրգանիզմի նմանութեան գաղափարը պատկանում է իսկապէս ֆրանսիացի Օգիւստ Կօնտին, որ առա-

ջին անգամը մտքեց սօցիօլօգիան գիտութիւնների շարքը, իբրև ինքնուրոյն մասնագիտութիւն:

Սպենսերը տւեց այդ գաղափարին ընդարձակ զարգացում և կիրառութիւն: Հասարակութիւնը օրգանիզմ է, ասում է նա և օրգանիզմն էլ հասարակութիւն է: Մարդուց սկսած մինչև անասնական սանդուղքի ամենաստորին աստիճանները՝ կենդանի էակները ներկայանում են մեզ բարդ ազդեցատների ձևով, կազմւած անհամար բջիջ-անհատներից ու օրգաններից: Այդպէս է ուսուցանում Վիրխովի հեշակաւոր բջիջային թէօրիան:

Որտե՞ղ են սակայն նմանութիւնները, ի՞նչ առնչութիւն կայ մի մարդկային հասարակութեան և մի կենդանու կամ մարդու միջև:

Սպենսեր պատասխանում է, որ երկուսն էլ աճում են, թէ հասարակութիւնը և թէ անհատական (մարդու կամ կենդանու) օրգանիզմը: Եւ աստիճանաբար աճելով՝ երկուսն էլ ստանում են միշտ աւելի ու աւելի կատարեալ կերպարանք:

«Ստորին կարգի մի էակ կամ բարձր կենդանու մի սաղմ գրեթէ բոլորովին հօմօթէն է, միապաղաղ, բայց նրա զանգւածը աստիճանաբար աւելանալով՝ նրա մասերը դառնում են միշտ աւելի բազմաթիւ և աւելի որոշ: Չէ՞ որ, ասում է Սպենսեր, նոյն երևոյթը նկատելի է և մարդկային հասարակութեան մէջ. նա էլ արտայայտում է երկու միաժամանակ կատարւող շարժումները—ամբողջացում և զանազանւորում (intégration, différenciation):»

«Գրեթէ բոլորովին հօմօթէն, քանի դեռ փոքրիկ է, հասարակութիւնն աճելով ու ծաւաւելով՝ արտադրում է բաժանումներ ու ենթաբաժանումներ միշտ աւելի բազմաթիւ և աւելի շեշտւած: Եւ երբ գալիս է նրա կատարեալ հասունութեան շրջանը, նա սկսում է կազմալուծւել...»

«Թէ մարդկային հասարակութեան և թէ անհատական օրգանիզմի մէջ, որքան աւելի է բարդանում կազմը, այնքան աւելի են բազմանում պաշտօնները, ֆունկցիաները: Ամենաստորին լի են բազմանում պաշտօնները, ոչ ստամոքս, ոչ շնչառութեան օրգաններ, կարգի կենդանին չունի ոչ ստամոքս, ոչ շնչառութեան օրգաններ, ոչ անդամներ. նա կատարում է իր բոլոր պաշտօնները իր մարմնի բոլոր մասերով: Չը կայ ֆիզիօլօգիական աշխատանքի բաժանում, ոչ ինչ է նոյնպէս մարմնի մասերի փոխադարձ կախումը:

Բարձր կենդանու մէջ, ընդհակառակը, օրգանները բազմաթիւ են, պաշտօնները որոշւած, իրարու ստորադրւած, իրարից կախւած»:

Նման երևոյթներ և հասարակութեան մէջ: Նախնական վայրերն ժարդկային համայնքներում գրեթէ չըկայ աշխատանքի բաժանում: Ամեն մի անդամ ինքն է գոհացնում իր կարիքները. նա և որսորդ է, և զինւոր-նազմիկ, և իր տունն ու գործիքները շինող... Բայց ժամանակի ընթացքում համայնքը հետզհետէ զարգանալով՝ աշխատանքը բաժանւում է, մասնաւորւում, պաշտօնները բազմանում են ու որոշւում:

Ուրիշ բազմաթիւ նմանութիւններ ևս. օրինակ, շղային սիւտեմը անհատական օրգանիզմում համապատասխանում է զինւորական կառավարութեանը՝ հասարակութեան մէջ: Արիւնատար անօթները համապատասխանում են ճանապարհներին ու երկաթուղիներին՝ բարձր քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ և այլն և այլն:

*
* *

Սպենսերը շատ յարձակումներ կրեց իր այդ «օրգանական թէօրիայի» առիթով: Նրա սահմանած անալոգիաները մեծ մասամբ ւերհաստական են, կամայական: Թէօրիան ունի ընդարձակ գրականութիւն և շատ ուրիշ ակնաւոր ներկայացուցիչներ, (Շէֆլէ, Լիլիէնֆէլդ, Վօրմս և այլն: Ոմանք Սպենսերից աւելի հեռու են գնում և համարեա նոյնացնում են հասարակական ու անհատական օրգանիզմները:

Շէֆլէ, որ մեռաւ գրեթէ Սպենսերի հետ միաժամանակ, գրել է մի ընդարձակ ու հեղինակաւոր աշխատութիւն «Հասարակական մարմնի կազմն ու կեանքը» բնորոշ վերնագրով (Bau und Leben des sozialen Körpers), ուր նա մանրամասնօրէն ներկայացնում է մարդկային հասարակութեան անատոմիան, ֆիզիօլոգիան և հոգեբանութիւնը:

Այդտեղ հասարակական այլ և այլ հաստատութիւնները նմանեցւում են անհատ մարմնի օրգաններին, մարդիկ ու ապրանքները (աշխատանքի արդիւնքները) նմանեցնւում են հիւսւածքներին, ընտանիքը՝ օրգանական բջիջին, մարդկային սկանները՝ հասարակութեան ուժին ու գեղարւեստին և այլն:

Ո՛չ, յարատե ժողովրդականութիւն չունեցան և չէին կարող ունենալ անալոգիայի այդ փորձերը: Իրանք իսկ հեղինակները ի

վերջոյ խոստովանեցին նրանց կամայական ու խախտու լինելը:

Մարդկային հասարակութիւնը մի մարմին է, ի հարկէ, բայց նա նման չէ կենդանական մարմնին: Անասնութեան շարունակութիւնը լինելով հանդերձ՝ մարդկութիւնը ներկայացնում է իրանից մի տարբեր աշխարհ, իր տարբեր յատուկ արտայայտութիւններով:

Թէպէտեւ բարձր կենդանիների ու նոյնիսկ մարդու հոգեկան արտայայտութիւնները վերջին քննութեան մէջ վերածւում են զուտ կենսական, ֆիզիօլոգիական հակումներին, պրօտօպլազմի մութ, անորոշ գրգիռներին, այնուամենայնիւ, մարդու հոգեկան աշխարհը այնքան մեծ բարդութիւն ունի, այնքան բնորոշ բովանդակութիւն, մարդկային հոգեկան արտայայտութիւնները այնքան հեռու են պրօտօպլազմի զուտ օրգանական պահանջներից, որ կարելի է ասել, թէ մօնէրից մինչև մարդը մի անանցանելի խորխորատ կայ, որ այդտեղ տարբերութիւնը լոկ քանակի ու աստիճանի մէջ չէ, այլ և որակի և էութեան մէջ:

Մարդկային հասարակութիւնը, ուրեմն, կենդանական մի պետութիւն չէ, այլ մի տեսակ գերօրգանիզմ (superorganisme): Եւ սօցիօլոգիան լոկ բիօլոգիայի ձիւղաւորութիւնը չէ, այլ մի նոր, բարձր գիտութիւն, գերօրգանիզմի գիտութիւնը:

Սպենսերը ևս չէ թագցնում, որ կայ «ծայրայեղ տարբերութիւն» մի հասարակութեան և մի օրգանիզմի միջև: Եւ ասում է՝ ինչու: «Կենդանու մասերը կազմում են մի կօնկրետ ամբողջութիւն, այն ինչ մարդկային հասարակութիւնը մի տարրորոշ, անշատ (discret) ամբողջութիւն է»:

Մի տեղ բաղադրիչ տարրերը շղթայւած են իրար, միւս տեղ—հասարակութեան մէջ—այդ տարրերը ցրւած են ազատ: Կայ մի աւելի ցայտուն տարբերութիւն. կենդանու կամ մարդու մօտ, ասում է Սպենսեր, գիտակցութիւնը կենտրոնացած է մարմնի մի փոքրիկ մասի մէջ,—միւս մասերը մօտաւորապէս զուրկ են նրանից: Մինչդեռ հասարակութեան մէջ նա տարածւած է ամեն տեղ...

«Չի կարելի համեմատել հասարակական օրգանիզմը, որ ցրւած է, անհամաչափ և գիտակից իր բոլոր միաւորների մէջ, —չի կարելի համեմատել նրան անհատական օրգանիզմների որեւէ տիպի հետ: Միակ ընդհանուր կէտը, որ կայ նրանց մէջ,

այդ այն է՝ որ կազմակերպութեան հիմնական սկզբունքները ընդհանուր են մէկին և միւսին:

Սպենսերի սովորաբար պայծառ միտքը դժուար կացութեան մէջ է դնում ընթերցողին իր այդ հակասական յայտնութիւններով: Նման, բայց և «ծայրայեղ տարբեր»... Զարմանում էք, ինչո՞ւ է նա այնքան երկար ծանրանում նմանութիւնների վրայ, ինչո՞ւ է երկու օրգանիզմի անալոգիան այնքան մեծ դեր խաղում սպենսերեան սօցիօլոգիայի մէջ:

*
* *

Անալոգիայի փաստով յափշտակած՝ անհատական օրգանիզմների նման, հասարակական օրգանիզմի մէջ ևս կայ արտաքին օրգանների մի սիստեմ, որը յարաբերութեան մէջ է դրսի հետ, պաշտպանելու և յարձակելու կոչումով՝ և կայ ներքին օրգանների մի սիստեմ, որը ապահովում է հասարակական մարմնի սննդառութիւնը:

Նայած թէ որն է երկու սիստեմներից գերակշռողը՝ հասարակութիւնը կա՞ գլխաւորապէս զինւորական է, հիմնւած բռնի գործակցութեան վրայ (Goopération forcée), կամ թէ գլխաւորապէս ինդուստրիական, հիմնւած կամաւոր գործակցութեան վրայ:

Էւօլյուցիան, որ Սպենսերի մօտ նոյնանման է առաջադիմութեան, «պրօգրէսի» հետ, գոյութեան կռիւը, բնական ընտրութիւնը «առաջ են բերել նախ զինւորականութեան, միլիտարիզմի զարգացումը և կառավարութիւնները, բայց նրանք արդէն բերում են մեզ և պիտի բերեն միշտ աւելի ու աւելի, ճակատագրական լանդշափտութեամբ, ինդուստրիալիզմ և լիբերալիզմի զարգացումը»: Վերջինը Սպենսերի կարծիքով անբաժան կապւած է ինդուստրիայի առաջադիմութեան հետ:

Այս թէօրիան կազմում է կենտրոնը սպենսերական սօցիօլոգիայի: Նրանից բղրում են բոլոր միւս թէօրիաները, որ Սպենսեր տալիս է քաղաքական, տնտեսական, կրօնական, ընտանեկան էւօլյուցիայի մասին: Նա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս ինդուստրիալիզմի զարգացման շնորհիւ՝ քաղաքական էւօլյուցիան ձգտում է միշտ դէպի քաղաքական ազատութիւն, տնտեսական էւօլյուցիան՝ դէպի առևտրի ու աշխատանքի ազատութիւն,

կրօնական էւօլյուցիան՝ դէպի խղճի ազատութիւն, ընտանիքի էւօլյուցիան՝՝դէպի կանանց և երեխաների իրաւունքի ճանաչումն ու ազատութիւնը:

IV.

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻՒ ԹԷՕՐԻԱՆ ՍՕՑԻՕԼՕԳԻԱՅԻ ՄԷՁ

Օրէկսիւիզմը՝ իբրեւ սօցիօլոգի անհրաժեշտ յայտնաբերւած է. բանաւոր էք. — Վարենիների մէջ. — Ուր է պրօգրէսը. — Ընտրողիւն գոյութեան կոչում. — Պատեալի դեր. — Ինչպէ՞ս են մարդիկ կառավարել հեռւ. — Նախնական հօրան և ստիսմակաւն զանազանաւորումը. — Համասարից դէպի պլյուսար:

Սօցիօլոգը, Սպենսերի կարծիքով, պէտք է ազատ լինի զգացումների տիրապետութիւնից, — մարդկային պատմութեան դրական երևոյթները նա պիտի հետազօտէ պաղ, անխռով հանդարտութեամբ, առանց հրճանքի և առանց ցասումի:

Ամենազարչելի իրողութիւններն անգամ իրանց տեղն ունին տիեզերական էւօլյուցիայի մէջ, — և՛ նախամարդու կոշտ ու գոհնիկ սնապաշտութիւնը, որ ընդունակ է մեր երեխաների ծիծաղը շարժել, և՛ համատարած մարդակերութիւնը, որ սրբագործւում էր յաճախ կրօնական հաւատալիքներով, և՛ գերութիւնը, որ ենթարկում էր միլիոնաւոր մարդկանց զազիր, անպատիւ, անասնական դրութեան, և՛ այն արիւնալի պատերազմներն ու հեկատոմքները, որոնք լցնում են մարդկային պատմութիւնը, և՛ այն վիթխարի պիրամիդները, կազմած բիւրաւոր զոհերի գանգերից, որ բռնաւորները ի ցոյց էին դնում վաղեմի դարերում, իբրեւ յաղթութեան զօրիային կոթողներ, և այլն այլն...

«Ինչ որ իրական է, խելացի է», Was wirklich ist, ist Wernünftig — ասել է Հեգելը, ասում է և Սպենսեր...

Դաժան, անհեթեթ է հնչում այդ ֆրազը, բայց նա, դժբախտաբար, պատմական ճշմարտութեան արտայայտութիւն է, և մենք ստիպւած ենք համակերպւել մաքի երկու տիտաններին, ոյրոնք երկուսն էլ օրէկսիւ մտածողութեան ամենահզօր ներկայացուցիչներն են:

Հասարակական ընդհանուր էւօլյուցիայի տեսակէտից կարող է համարւել բարոյական ու օգտակար այն՝ ինչ որ ընթա-

ցիկ մօրալի տեսակէտից դատապարտում է իբրև բացարձակ անբարոյականութիւն, իբրև չարիք: Եւ ընդհակառակը. հասարակութիւնների առաջադիմութեան ու բարգաւաճման համար նրանց զարգացման որոշ շրջաններում—կարող են չարիք լինել այն յատկութիւնները, որոնք հռչակում են ժամանակակից էտիկայի կողմից, որպէս գերագոյն առաքինութիւններ:

Ո՞րն է արդեօք գերադասելի՝ խաղաղասիրութիւնը, թէ ուղիմական ու գիշատիչ հակումները: Ո՞րն է բարիք և ո՞րն է չարիք...

Իդէալական բարոյախօսութեան համար պատասխանը պարզ է. իսկ սօցիօլօգի համար՝ նա պայմանաւորւում է այլ և այլ հանգամանքներով: Բարիք է կամ չարիք, նայած տեղին և ժամանակին... Եթէ բովանդակ մարդկութիւնը հասած լինէր Սպենսերի երազած «ինդուստրիական» (արդիւնաբերական) շրջանին, տարակոյս չըկայ, որ խաղաղասիրութեան զգացումը կը լինէր զուտ առաքինութիւն, այն ինչ ռազմատենչ հակումները պիտի ժխտէին, որպէս հակասօցիալական մի պատուհաս, որպէս անէծք: Սակայն մի շրջանում, ուր գոյութեան կռիւն տակաւին օրէնք է, ուր ֆիզիքական գիմարութեան ուժը ամենաէական պայմաններից մէկն է ժողովուրդների յարատւութեան ու նօքմալ, անսայթաք առաջադիմութեան,—մի այդպիսի շրջանում եկէք ու ներբողեցէք խաղաղասիրութիւնը, եկէք ու դատապարտեցէք ռազմական հակումները... Առաջինը, իր չափազանցութեան մէջ, յայտնւում է որպէս չարիք, երկրորդը, իր չափաւորութեան մէջ, յայտնւում է որպէս բարիք: Անդարձ կորստեան վիճին են նետւում այն ժողովուրդները, որոնք զեկավարւում են քրիստոնէական խոնարհութեան հրահանգներով և արհամարհում են կուրդիմարութեան, ինքնապաշտպանութեան պահանջները: Անդարձ կը մարէ անգամ ամենախելօք, ամենաառաջադէմ ժողովրդի աստղը, եթէ խաղաղասիրութեան ու ալտրուիզմի, ալտրսիրութեան հետ՝ նա չի դաւանի ռազմասիրութեան ու էգօիզմի աւետարանը. չին, տարածւած ճշմարտութիւններ, որոնք ցոլում են համաշխարհային էւօլիւցիայի զգաստ, օբեկտիւ ուսումնասիրութիւնից...

Բարոյական սկզբունքները, Սպենսերի կարծիքով, քաղաքակրթութեան առաջադիմութեան աստիճանաչափ չեն, կան վայրենի, բիրտ համայնքներ, որոնք իրանց ազնիւ հակումներով

կարող են ամօթահար անել քաղաքակիրթ մարդուն: Հնդկաստանում կան ցիբուցան բեկորներ նախնական ցեղերի, որոնց մէջ ճշմարտախօսութիւնն ու շիտակութիւնը օրգանական յատկութիւններ են: Նրանք այդ կողմից աւելի բարձր են, քան իրանց հարեան ինդուսները—որոնք անհամեմատ աւելի զարգացած են և արդէն որոշ քաղաքակրթութեան տէր—նրանք բարձր են նոյն իսկ եւրօպացիներից:

Ուրիշ քաղմաթիւ վայրերի ցեղերի մէջ ևս, մանաւանդ լեռնականների աշխարհում, միսիօնարների ու ճանապարհորդ-գիտնականների վկայութեամբ, ծաղկում են ամենաբարձր առաքինութիւնները՝ շիտակութիւնը, ալտրուիզմն ու պատուասիրութիւնը և արհամարհում են՝ կեղծիքը, սուտը, գողութիւնը և այլն:

Մի քանի աստիճան վեր բարձրացէք քաղաքակրթութեան սանդուղքի վրայով և մտէք ամերիկական ֆիջիների մէջ, որոնք անգրագէտ ցեղերի աշխարհում համարւում են ամենախելացին,—ունեն քաղաքական կազմակերպութիւն, զինւորական կարգեր, երկրագործութիւն, նաւարկութիւն և այլն: Սյուեդ դուք կը տեսնէք մի բոլորովին ջոկ պատկեր. սուտը, կեղծիքը, դաւաճանութիւնն ու մարգասպանութիւնը նւիրագործւած օրէնքներ են. երեխաներին յաճախ կոտորում են, հիւանդներին խեղդած են անում, կենդանի մարդկանց յօշոտում են, լափում:

Մի աստիճան ևս վեր բարձրացէք ու մտէք աֆրիկական դաիօմների աշխարհը: Քաղաքակրթութիւնը մի քայլ առաջ է. աշխատանքի բաժանումը աւելի է զարգացած, հասարակական դասակարգերը՝ աւելի բազմաթիւ. կանոնաւոր զօրք, օրէնքներ բանտեր, ոստիկանութիւն: Սակայն այդ բոլորը ունենալով հանդերձ՝ դասօմէնների հայրենիքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կազմակերպւած մի ոճրանոց: Պատերազմներ են մղւում միմիայն նրա համար, որ ձեռք բերեն մարդկային գանգեր արքայական պալատները զարդարելու համար: Հարիւրաւոր հպատակներ են մորթւում, երբ մեռնում է թագաւորը և ուրիշ հարիւրաւորները ուղարկւում են նրա ետեւից իւրաքանչիւր տարի: Արիւնարբու և ստախօս, մտրդկային ամեն արժանաւորութիւնից զուրկ՝ դասօմէները նոյնպիսի

գաղաններ են իրանց հարազատների՝ ծնողների ու զաւակների, բոյրերի ու եղբայրների դիմաց:

Շարունակելով մեր ճանապարհը դէպի նորագոյն քաղաքակրթութեան որրանները, ամեն տեղ մենք ակնատես կը լինենք նման բարբարոս տեսարանների: Ասորեստանի կոտորածներն ու գերի բռնաւճների կլասիկ դարձած հարչարանքները, Եգիպտոսի թագաւորների խժդժութիւնները, Հռովմի դարաւոր ողբերգութիւնը, գլադիատորական, սուսերամարտական արիւնոտ նախճիրներով, Նեքոնների ու Ատտիլանների հեղինակած արհաւիրքները, միջնադարեան քրիստոնէայ եւրօպայի ամբողջ պատմութիւնը՝ իր ինկւիզիցիայով, հաւատաքննութեամբ ու մասսային ջարդերով, վերջապէս, նորագոյն շրջանը՝ իրան յատուկ սարսափներով, գիւանագիտութեան և գաղութային քաղաքականութեան աշխարհագրորդ ոճիւրներն—այդ բոլորը դժւար թէ նսեմանայ դահձների և ֆիջիների գաղանութիւններին առջև...

Ո՛րպիսի հակապատկեր, բարոյական տեսակէտից որքան անգին տարրերութիւն այդ մեծ ցեղերի և մարդկային այն բիրտ, ստոր, նախնական համայքների միջև, որոնց մասին քիչ առաջ խօսեցինք, որոնք գրեթէ հօրդայական վիճակում ցիւրուցան բնակւում են Հնդկաստանի մէջ, որոնց աշխարհում ծաղկում են բարոյական առաքինութիւնները, ալտրուիզմը, մարդասիրութիւնը, արդարութիւնն ու շիտակութիւնը...

Եւ այնուամենայնիւ, չենք կարող ասել, թէ այդ վերջիններքը աւելի բարձր են, կուտուրայի տեսակէտից աւելի առաջացած, քան եւրօպական մարդկութիւնը, քան հռովմէական բռնապետութիւնը, քան նոյնիսկ Եգիպտոսը, Ասորեստանը: Չենք կարող երանի տալ նախնի այն ցեղերին, թէկուզ և բարոյական ու առաքինի, չենք կարող ցանկանալ, որ մարդկութիւնը յաւիտեան գեղերէն այնպիսի պրիմիտիւ, հօրդայական վիճակում, ուր մարդկային համախմբումները՝ անձար ու անօգնական՝ առանց որևէ հասարակական կազմակերպութեան, առանց գէնքերի ու արգիւնաբերական մշակած գործիքների՝ թափառէին նախիրների պէս ազատ բնութեան մէջ, մատնւած գիշատիչների յարձակումներին և բնութեան քմահաճ խաղերին...

Ո՛ւր է «պրօգրէսը»... էլ ո՛ւր է, սակայն, քաղաքակրթութիւնը, եթէ Մէյյանի գոնհիկ Վէդգաները և Հնդկաստանի ման-

րիկ հօրդաները իրանց մեղծ ու մարդասէր բարոյականութեամբ աւելի բարձր են, քան թէ բարձր ու կազմակերպւած ազգութիւնների անդամները, քան մեծ պետութիւնների, Եգիպտոսի ու Արևմուտքի քաղաքացիները, որոնք դարերով մշակել են քաղաքակրթութիւն, կանգնեցրել են արեւստի և գիտութեան հոյակապ արձաններ...

Ո՛ւր է «պրօգրէսը»:

Հասարակական գիտութեան կնճռոտ ու փափուկ հարցերից մէկն է դա, որին Սպենսեր պատասխանում է դարձեալ անալօգիայով, նմանութեան օրէնքով: Նա օրինակ է բերում շնչաւոր բնութիւնը և ներբողում է կուի սկզբունքը, որը թէև դաժան, անողորմ ու աւերիչ, բայց կազմակերպող ու աշխարհաշէն է, առաջադիմութեան մի գրաւական, պրօգրէսի մի խթան:

Անասնական աշխարհում, ասում է նա, գոյութեան կռիւը համատարած երևոյթ է և նա է էւօլյուցիայի գործօնը, մղիչը: Մրցման շնորհիւ, անասնական ամեն մի տեսակի մէջ առաջ են գալիս ամենաճարպիկ կամ ուժեղ անհատները, մշակում է բարձրագոյն տիպը: Մրցման շնորհիւ, այլ և այլ տեսակների մէջ զարգանում են այլ և այլ խոշոր առանձնայատկութիւններ. ուրոնցով նրանք յարմարւում են իրանց միջավայրին և յարատեւում են (La survivance des plus aptes): Առանց այդ անողորմ բընաջնող կուի՝ չէին զարգանայ կենդանիների և տեսակների բազմաթիւ օրգաններն ու ֆունկցիաները, նրանց անդամներն ու զգայարանները:

Ամեն մի պրօգրէս, որ կատարւում է այս կամ այն անասնական տեսակի մէջ՝ ուժի, ճարպիկութեան, ճկունութեան տեսակէտից՝ առաջ է բերում միւս, մրցակից տեսակների մէջ ևս նոյնանման ընդունակութիւններ... Մէկը յուսահատ ճիգ է գործ դնում բռնելու որսը, միւսը ճգնում է խոյս տալ հալածողի ճիւղաններից... Առանց այդ յաւիտենական, յուսահատ ճիգերի՝ պրօգրէս չէր լինի անասնական աշխարհում: Առանց այդ տւերիչ ու արիւնահեղ կռիւների՝ պրօգրէս չէր լինի և մարդկային աշխարհում... Կուի միջոցով է, որ նախապատմական մանրիկ համահում... Կուի միջոցով է, որ նախապատմական մանրիկ համակային համայնքներ. կուի շնորհիւ է, որ ծնունդ է առել հասարակական գործակցութիւնը (Coopération sociale), համերաշխութիւնը

միևնոյն համայնքի, միևնոյն ցեղի, միևնոյն ազգի և միևնոյն պետութեան անդամների մէջ: Մարդիկ նախ և առաջ մտածել են կազմել միահամուռ յարձակման ու պաշտպանութեան սխտեմ, որից և առաջացել են ժամանակի ընթացքում հասարակական գործակցութեան այլազան ձևերը:

«Անտարակոյս, ասում է Սպենսեր, չէ կար' լի արդարացնել տիեզերական այդ անտազօնիզմի պատճառած սարսափները. — անտազօնիզմ՝ որ սկսւելով տաս հազար տարի սրանից առաջ համայնքների մշտնջենաւոր ընդհարումներով՝ յանգել է մեծ ազգերի մեծ պատերազմներին: Պէտք է սակայն խոստովանել, որ առանց այդ սարսափների՝ աշխարհը տակաւին բնակւած կը լինէր միայն թոյլ տիպի մարդկանցով, որոնք կը փնտռէին իրանց ապաստանը քարանձաւներում և կը կերակրէին դարչ նիւթերով»^{*)}:

Սակայն Սպենսերը անուղղակի յոռետես ֆատալիստներից չէ: «Գոյութեան կռիւը» հասարակութիւնների մէջ լինելով միևնոյն օրս անհրաժեշտ պայման էւօլիցիայի՝ յաւիտենապէս չբարձր պահպանել իր կոշտ ու վայրագ բնաւորութիւնը:

Մենք խոստովանում ենք, որ պատերազմներին ենք պարտական՝ մեծ հասարակութիւնների առաջացումը և նրանց օրգանների զարգացումը, բայց մենք կարող ենք եզրակացնել, որ ձեռք բերւած ուժերը, որոնք կիրարկւում են այժմ ուրիշ հասարակական ֆունկցիաների համար, յետոյ պիտի կորցնեն իրանց նախնական դերը: Մենք ընդունում ենք, որ առանց այդ յարատեւ, արիւնոտ կռիւների՝ քաղաքակիրթ հասարակութիւնները չէին կազմակերպւի և որ կռիւի այդ վիճակը պէտք է անհրաժեշտաբար ունենայ իր բնական լրացուցիչ՝ մարդու բնաւորութեան համապատասխան ձև — նոյնքան անգիտութիւն, որքան եւ խելք: Բայց դրա հետ միասին իրաւունք ունենք պնդելու, որ այդ հասարակութիւնները կազմակերպւելուց յետոյ՝ նրանց բնաւորութեան վայրագութիւնը — անհրաժեշտ պայմանը այդ կազմակերպման պրօցէսի — պիտի չքանայ... Այդ շրջանի ծնունդ՝ հասարակական և անհատական շարիքները աստիճանաբար պիտի նւազին ու անհետանան: Այդպէս ուրեմն, երբ մենք քննում ենք որեւէ հասարակութեան կազմն ու ֆունկցիաները էւօլիցիայի տեսակէտից, կարող ենք պահպանել հո-

*) Principes de Sociologie.

գու անդորրութիւն, որ անհրաժեշտ է՝ գիտական մեկնութիւն տալու համար. — և այդպէս վարւելով, մենք դարձեալ ընդունակ կը լինենք ունենալու բարոյական դրաւորումի կամ պարսաւանքի զարգացումը»^{*)}:

* *

Տեսնենք այժմ, թէ ինչպէս է ընթացել խոշոր գծերով մարդկութեան քաղաքական էւօլիցիան, ըստ Սպենսերի:

Մարդկային հասարակութիւնները իրանց սկզբնաւորութեան շրջանի մէջ նման էին իրար, ինչպէս նման էին և կենդանական մարմինները բիօլօգիական զարգացման արշալոյսին: Անալօգիան այստեղ ևս, Սպենսերի կարծիքով, աչքի է զարնում երկու կարգի օրգանիզմների մէջ: Ինչպէս որ ներկայիս բոլոր այլազան կենդանիները ծնունդ են առել մէկ կամ մի քանի պարզ, նախնական տեսակներից, այնպէս և այժմեան հասարակական բարդ մարմինները առաջացել են մէկ սկզբնական, պարզ կազմակերպութիւնից: Այլազանութիւնը յետոյ է եկել, պատմական դարաւոր էւօլիցիայի ընթացքում:

Էւօլիցիայի չուկէտը՝ միևնոյն հօրդան է, որի մասին խօսեցինք նախորդ յօդւածում: Ինչպէս էր այդ պարզ, նախնական համայնքը վճռում իր կենսական խնդիրները, — տեղափոխութիւն մի վայրից միւսը, հաւաքական պաշտպանութիւն թշնամու հանդէպ, հաւաքական յարձակում և այլն:

Սպենսեր այդ հարցին պատասխանում է a priori, ենթադրութիւններով: Ժողովներ էին կազմւում և հօրդան, ամենայն հաւանականութեամբ, բաժանւում էր երկու մասի. մի կողմից՝ ծերերը, ամենից ուժեղները և ամենից խելօք ճանաչածները. դա ղեկավարող փոքրամասնութիւնն էր, որ մասնակցում էր վիճաբանութեան: Միւս կողմից՝ երիտասարդները, բոլոր թոյլերն ու անփորձները. դրանք էլ կազմում էին հօրդայի մեծ մասը և սոսկ ունկնդրի դեր էին կատարում, երբեմնապէս իրանց յօժարութիւնը կամ մերժումը արտայայտելով:

Ղեկավարող փոքրամասնութեան մէջ՝ կը լինի միշտ մէկը,

*) Principes de Sociologie.

որ աչքի կը զարնէ իր հեղինակութեամբ,—մի ծեր որսորդ, մի հռչակած ռազմիկ, մի հմուտ կախարդ և այլն: Նրա ազդեցութիւնը կը գերակռէ և նա իր կամքը կը թելադրէ ամբողջ համայնքին: Այդպէս է եղել հաւանականօրէն: Եւ այդպիսով, նախնական մարդկային համայնքի մէջ հետզհետէ գոյացել են երեք տարբեր մասեր, բիօլոգիական արտայայտութեամբ՝ սկզբնական պարզ զանգածը ենթարկելով դիֆֆերենցիացիայի, զանազանաւորման, ծնունդ է տւել մէկ կորրիկի (noyau) և մէկ նիւլլէօի:

Քաղաքական կազմակերպութեան այդ սաղմերը առաջ են եկել բոլոր նախնական ժողովուրդների մէջ՝ կրկնութիւնները ամբապնդել են նրանց, դարձրել են կանոն:

A priori ընդունւած այդ դրութիւնը հաստատուում է a posteriori: Ներկայումս գոյութիւն ունեցող այլ և այլ վայրերի ցեղերը տալիս են մեզ այդ նոյն կարգերի նմուշները: Ծանապարհորդ Սմիտի վկայութեամբ՝ աւստրալիական Վիկտորիայի ազգաբնակչութեան մէջ, երբ մի ցեղ պատրաստուում է իր մի անդամի սպանութեան համար վրէժխնդիր լինել հակառակորդ ցեղից,—նա գումարում է խորհրդաժողով, բաղկացած բոլոր ծերերից: Կանայք շրջան են կազմում տղամարդկանց չորս կողմը, և առաջնորդը—ամենահեղինակաւոր ու ազդեցիկ վայրենին—բաց է անում ժողովը...

Պարլամենտի նահապետական ձևն է դա, որ գիտում ենք Ամերիկայի շատ վայրերում, Հնդկաստանի լեռնականների մէջ և ուրիշ տեղեր: Ամենակարեւոր խնդիրները վճռում են ժողովրդական համագումարում, ժողովրդի համաձայնութեամբ: Այդ նոյն կարգերի ներկայացուցիչ էր հոմերական ժամանակների յունական Ագորան,—մի խորհուրդ, ուր ժողովրդի պարագլուխները թագաւորի նախագահութեան տակ, խորհրդակցում էին հոսարակական ծանրակշիռ գործերի մասին, և թագաւորի դերը սահմանափակւում էր նրանով, որ ականջ էր դնում և յայտնում էր իր հաւանութիւնը: Ժողովուրդը շարունակ էր պարագլուխների շուրջը և միշտ կրաւորական հանդիսատեսի դեր էր կատարում:

Նոյնպէս հռոմէական պատմութեան սկզբնական ժամանակներում, ծանրակշիռ պարագաների մէջ թագաւորը հաղորդում էր իր առաջարկները համախմբւած քաղաքացիներին, որոնք յայտնում էին իրանց մերժումը կամ հաւանութիւնը:

Հռչակաւոր պատմագիր Տակիտոսի ասելով՝ նախնի գերմանների մէջ ևս տիրապետում էին այդ կարգերը: Առաջնորդները ընտրւում էին իրանց մէջ աննշան հարցերը, իսկ նշանաւորները զբաղեցնում էին ամբողջ ժողովրդին: Այն խնդիրները, որոնց վերջնական վճռի իրաւունքը պատկանում էր ժողովրդին, ընտրութեան էին ենթարկւում պարագլուխների կողմից. այնուհետև թագաւորն էր խօսում, որը իր տարիքով, զինւորական հմայքով կամ պերճախօսութեամբ՝ լսեցնում էր իր ձայնը աւելի համոզելով քան հրամայելով: Երբ նրա կարծիքները հաճելի չէին ժողովրդին, վերջինս տրտունջներով իր մերժումն էր յայտնում:

Նոյն սովորութիւններն ենք տեսնում արիական ու սեմիտական ցեղերի աշխարհում և հիւսիսային Ամերիկայի կարմրամորթների մէջ: Զրկայ ուրիշ կառավարող ոյժ, բայց եթէ միայն կազմակերպւած համայնքի միահեծան կամքը: Եւ միւս կողմից էլ այդ ընդհանուր կամքը որոշելու մէջ գլխաւոր դերը խաղում է ժողովրդական ընտիր փոքրամասնութիւնը:

Ուշագրաւ է, որ քաղաքական այդ հինաւորաց կազմակերպութեան ձևը դեռ մինչև օրս էլ պահպանւել է Շւէյցարիայի մի քանի կանտոններում: Ուրի, Ապպենցել կանտոնների տարեկան համագումարները (Landsgemeinde) նոյն նախապատմական տեսարաններն են վերարտադրում մեր աչքերի առաջ: Ժողովրդական հանդիսաւոր պարլամենտներ, ուր հազարաւոր պարզ քաղաքացիները, համախմբւած իրանց օրէնսդիր ու գործադիր իշխանութիւնների հետ, բոլորն էլ հաւասար ձայնի իրաւունքով քննում ու վճռում են համայնքի, կանտոնի կենսական խնդիրները: Ժողովուրդը՝ միահեծան տէր իր ճակատագրի՝ այո կամ ոչ ով, ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացնելով, ընտրում ու հեռացնում է իր վարիչներին, պաշտօնեաներին... Մի յուզիչ ներդաշնակութիւն՝ նահապետական պարզութեան մէջ... «Վայրենութիւնը» այդպիսով հիւսւում է ամենաառաջադէմ քաղաքակրթութեան հետ, սակայն այս դէպքում վայրենութիւնից մնացած ժառանգութիւնը՝ ժողովրդական կառավարութեան ձևն է, ռամկավարութեան մեծ սկզբունքը:

պատիժ կերպով մեռցնել կամ ծախել նրան, կնոջն ու երեխաներին: Գերին նոյնպիսի մի սեփականութիւն էր տիրոջ ձեռքում, ինչպէս մի կտոր հող, մի եզ, մի գործիք:

Այդ վիճակը գրեթէ համաշխարհային տարածումն ունէր: Արեւելքը գերութեան ծաղկման ուրախն է ի հարկէ: Գրեթէ բոլոր երկիրները—Եգիպտոս, Ասորեստան, Հնդկաստան, Չինաստան և այլն—տեսել են այդ ոէժիւմը:

Պարզ է, թէ որքան աղէտաբեր հետեանքներ կարող էր ունենալ գերութեան ոէժիւմը մարդկանց բարոյականի տեսակէտից: Եւ այն՝ ոչ միայն գերիների համար, որոնք կորցնում էին իսպառ մարդկային արժանապատւութեան զգացումը և դատապարտւելով գրաստի յաւիտեանական աշխատանքի՝ իսպառ բթանում էին ուղեղով—այլ և իրանց՝ տէրերի համար: Բացարձակ ու բռնակալ հեղինակութեան մշտնջենաւոր գործադրութիւնը ապականում էր բարքերը: Ամեն մի տէր, գերիների ամեն մի խմբի հրամանատար մի սանձարձակ բռնակալ էր իր շրջանում ու ընտանիքում դարգանում էին հրէշաւոր չափերով զոյնական ախորժակները, թունաւորւում էր ընտանեկան, հասարակական կեանքը... Այո, և այնուամենայնիւ գերութիւնը հասարակական գիտութեան դատաստանի առջև հանդիսանում է ոչ միայն իբրև անհրաժեշտ, այլ և օգտակար ու պրօգրեսիւ հաստատութիւն. պրօգրէս էր նա հէնց բարոյական տեսակէտից. թէև դաժան, տմարդի, բռնակալ, բայց նա գէթ այլևս խմբովին չէր մորթում, լափում մարդ էակներին, ինչպէս անում էր կանիբալիզմի, մարդակերութեան շրջանում. գերութեան ոէժիւմը խնայում էր մարդու ամենաթանկագին սեփականութիւնը,—խնայում էր կեանքը: Պրօգրէս էր նա և տընտեսական զարգացման տեսակէտից, քանի որ բազմամիլիոն գերիների անդուլ ֆիզիքական աշխատանքը ահագին թոխջներ էր հազորդում արդիւնաբերութեան և առևտրին: Պրօգրէս էր և ընդհանուր կուլտուրական տեսակէտից. գերիների շնորհիւ մի ամբողջ դասակարգ հնարաւորութիւն ունէր ներդրելու մտաւոր, քաղաքակրթութեան աշխատանքի, զարգացնում էր արւեստը, գիտութիւնը, փիլիսօփայութիւնը. առանց հնադարեան գերութեան թերևս անհնարին լինէր Արիստօտէլների ու Ֆիզիասների երևան գալը...

*
*
*

Էւօլիւցիան շարունակում է գերութեան սիստէմին յաջորդում է ճորտութեան սիստէմը: Նա սկիզբ է առնում, Սպենսերի կարծիքով, հողային ընդարձակ նւաճումներով: Նւաճում էին ամբողջ համայնքներ և բռնի միացւում յաղթողի համայնքին: Մարդիկ այլևս չէին պոկւում իրենց ծննդավայրից, ինչպէս գերութեան դաժան ժամանակներում, այլ մնում էին իրենց նւաճւած, հայրենիքի մէջ, իբրև օրինաւոր հպատակներ և որոշ տուրք էին վճարում նւաճողներին: Դարձեալ ստրկութիւն է, միայն այն էր զգալի տարբերութեամբ՝ որ աշխատաւոր մեծամասնութիւնը արդէն վայելում է որոշ իրաւունքներ. մարդկանց այլ ևս չէին կարող սպանել ուղած ժամանակ, կամ անվերջ աշխատացնել մտրակով և դապանակով:

Նւաճողները—սովորաբար տարբեր ցեղից—կազմում էին զինւորական մի կաստա և պահանջում էին հողի մշակողների բերքերից մի որոշ մասը: Տրամագրելի ստրուկների թիւը մարդերքերից մի որոշ մասը: Տրամագրելի ստրուկների թիւը մարդկանց ձեռքում կրիտէրիւմ էր ոչ միայն ուժի և հարստութեան, այլ և «ազնւականութեան»: Ըստ այնմ հասարակութիւնը բաժանւում էր՝ ազնւականների և պարզ սովորական մահկանացուների:

Չինւորական բառը նախնի դարերում գրեթէ համանիշ էր քաղաքական բառին: Հողատէրերը—յաղթողները, նւաճողները—միաժամանակ զինւորներ էին, այն ինչ ամեն տեսակ ստրուկները, ճորտերը արտաբըսւում էին զինւորական ծառայութիւնից (ժամանակը շատ տեղերում փոփոխեց, մեղմեց այդ յարաբերութիւնները): Այդտեղ է հիմնական տարբերութիւնը երկու մեծ դասակարգերի միջև.—մէկը զինւորական, իշխող ու կառավարող, միւսը աշխատաւոր:

Դասակարգային զանազանաւորման նպաստում էր որոշ արական ծննդակարգի սահմանումը: Անհաւասարութիւնը դասակարգերի մէջ միշտ աւելի և աւելի աճում է, քանի որ նրա շնորհիւ իսկ՝ իշխողը, բարձր դիրք ունեցողը միջոցներ է ձեռք բերում պահպանելու իր ուժը և աճեցնելու իր յարձակողական ու պաշտպանողական ուժերը: Հասարակական դիրքի անհաւասարութիւնը առաջ է բերում ֆիզիքական տարբերութիւններ. ապ-

ընդունալով տարբեր եղանակները արտադրում են մտաւոր ու հոգեկան—զգացողական տարբերութիւններ, որոնք հետզհետէ աւելի ևս ծանրացնում են կօնտրաստը դասակարգերի միջև:

Քաղաքական էւօլիցիան միշտ առաջ է գնում: Նւաճումներ չորհրդի, բազմաթիւ մանր համայնքներ ձուլւում են, կազմում մեծ ու բարդ հասարակութիւններ: Մանր ու մոլոր զինւորական շէֆերը սեփականատէր—ձորատէրերը կամաց-կամաց տեղի են տալիս մի լայնածաւալ, որոշ ու յստակ հասարակական խաւի, կառավարչական մի բարդ մեխանիզմի, որի գլուխ է կանգնած բացարձակ լիազօրութիւններով մի շէֆ, թաղապետ:

Մեր տեսութեան նախորդ էջերում արդէն խօսեցինք կառավարութեան նախնի ձևերի մասին, ուր համայնքի աւագագոյն ներկայացուցիչներ ձայնը այնքան մեծ կշիռ ունէր, ուր հանդիսատես ամբողջ անգամ յաճախ ազդում էր խնդիրների լուծման ընթացքի վրայ իր հաւանութեան կամ պարտաւանքի ազդակներով, ուր շէֆերը, ժողովուրդների հրամանատարները աւելի, այսպէս ասած, իշխում էին, քան կառավարում:

Այդ գրութեան մէջ շատ հաճելի ռամկավարական, իդիլիկ կողմեր կան, բայց այնուամենայնիւ նա հին ու խաւար դարերի ծնունդ էր և պէտք է չքանար քաղաքակրթութեան ալիքների առջև: Քաղաքակրթութեան սկզբունքը շարժել է ուղում լայն հորիզոններում... Մանր համայնքները իրենց ռամկավար, բայց նահապետական, բիրտ կառավարութիւններով պիտի տեղի տային ձակաւազրօրէն աւելի մեծ, թէկուզ և բռնաւոր, պետութիւններին, կառավարութիւններին:

Միահեծան բռնապետութեան սկզբունքը, ինքն ըստ ինքեան անհամակրելի է, բայց մենք դատում ենք այն՝ ոչ բացարձակ abso-լու-ի, այլ յարաբերականի relatif-ի տեսակէտից: Այդպէս դատելով՝ բռնակալ միապետութիւնը ընդունելի է,—իբրև ժամանակաւոր, ոչ մշտակայուն մի հաստատութիւն: Իբրև այդպիսին՝ նա միանգամայն դրական ու օգտակար մի կատէգորիա է պատմական էւօլիցիայի պրօցեսում:

«Իրողութիւնները ստիպում են մեզ խոստովանել, ասում է Սպենսեր, որ մարդկանց ստորադրումը բռնակալ վեհապետներին մեծապէս նպաստել է քաղաքակրթութեան առաջադիմութեանը:

Թէ ինդուկտիւ և թէ դէդուկտիւ ճանապարհները որքան կուգէք, ապացոյցներ կը բերեն դրան:

«Բռնակալութեան անհրաժեշտութիւնը աւելի ևս լաւ կը դիտակցէք, երբ ի նկատի ունենաք, որ հասարակութիւնների գոյութեան կուում հաւասար պայմանների մէջ յաղթողը եղել են նրանք, որոնք ենթարկւած են եղել ամենից խիստ ստորադասութեան (Subordination) իրենց շէֆերին, թագաւորներին:

«Քանի որ նախնական դարերում զինւորական ստորադասութիւնը և հասարակական հպատակութիւնը ընթանում էին զուգակցաբար, պարզ է ուրեմն որ երկար ժամանակ նւաճող հասարակութիւնները ենթարկւած են եղել բռնակալ ուժի մի: Պատմութեան տւած բացարձակութիւնները իրօք միայն հաստատում են այդ կանոնը: Սովորութիւնը՝ դիքտատոր նշանակել այն վայրկեաններում, երբ թշնամու կողմից վտանգ էր սպառնում հանրապետութեանը՝ մտածել է տալիս, որ հոռմայեցիները փորձով հակացել էին, որ միահեծան իշխանութիւնը գերազանցութեան պայման է պատերազմի մէջ»:

Այդպէս ուրեմն մարդկային հասարակութիւնների գոյութեան անողոր, յարատեւ արհաւիրել կոխներն են, որ ժամանակի ընթացքում ձուլելով մանր համայնքները աւելի և աւելի խոշոր հասարակութիւնների մէջ և ծնունդ տալով մեծ ազգութիւններին, առաջ են բերել հասարակական այն համեմատաբար բարձր տիպը, որի յատկանիշն է արսօլիտիզմը, բացարձակ անձնական իշխանութիւնը:

Այդ վերջինը իր զարգացման ընթացքում անցել է դանազան մ.մենտներ: Դեռ սկզբներում՝ շէֆերը, մարդկանց հրամանատարները հիմնում էին իրենց ազդեցութիւնը իրենց անձնական արժանաւորութիւնների վրայ,—ֆիզիքական ուժի, քրիութեան, փորձառութեան, կամ թէ իր մտաւոր կարողութիւնների վրայ: Դա այսպէս ասած՝ բնական գերազանցութիւնն էր, որ նախամարդու աչքում մարմնացնում էր հերոսը, ռազմիկը:

Բայց կար և մի ուրիշ «գերազանցութիւն»—արդէն գերբնական—որի արտայայտիչ հանդիսանում էր կախարհը: Այդ երկու գերազանցութիւնները, յաճախ միանալով միեւնոյն շէֆի անձնաւորութեան մէջ, դարձնում էին նրան կարող ու ազդեցիկ, սակայն լոկ դրանց վրայ հիմնւած իշխանութիւնն ու հեղինակու-

թիւնը ժամանակաւոր էր, անցողական—նա դադարում էր շէֆի մահւան հետ:

Պէտք էր մի այլ գործօն՝ այդ հեղինակութիւնը, այսպէս ասած, յաւերժացնելու համար: Պէտք էր ժառանգականութեան սկզբունքը, առնական գծով: Վերջինս երևան է գալիս քաղաքակրթութեան սանդուղքի համեմատաբար բարձր աստիճանների վրայ, հայրական իրաւունքի տիրապետութեամբ: Մի իրաւունք՝ որ ժխտումն էր մատրիարխատի (մայրական իրաւունքի) վաղեմի դրութեան, երբ իբրև արդիւնք ամուսնական խառնակեցութեան երթեալն սխտեմի՝ մօր ֆիզիօլօգիական կապն էր միայն հաստատուում սերնդի վրայ, մօր հեղինակութիւնն էր ճանաչուում, յարգուում, մօր անունով էր մկրտուում տոհմը և մօր գծով էր սահմանուում ամբողջ ժառանգականութիւնը:

Պատրիարխատի, հայրական իշխանութեան ամբապնդումը սերտ կապ է հաստատուում գերդաստանի մէջ, զարկ է տալիս հպատակութեան ըէժիմին, զարգացնում է դիսցիպլինը, կարգապահութիւնը նոյն համայնքի և պետութեան մէջ: Բացարձակ վեհապետը կտակում է իշխանութիւնը իր յետնորդներին—առնական գծով—որոնք շարունակում են վարել պետական գործերը նոյն բացարձակ ու բռնաւոր ձևով: Կառավարութեան այդ միատեսակ ձևը ժառանգելով սերնդէ սերունդ, կրկնողութեան շնորհիւ, միշտ աւելի և աւելի ամրապնդում է, ուժեղանում:

Մի ուրիշ ֆակտօր ևս գալիս է ժամանակի ընթացքում աւելի հմայք և ոյժ հաղորդելու բռնաւորութեան: Դա նրա աստածային ծագման հանգամանքն է, որի բացատրութիւնը փնտրելու է կրօնական վաղեմի հասկացողութիւնների և մասնաւորապէս նախնիքների պաշտամունքի մէջ (Culte des ancêtres), որը Սպենսերեան հռչակաւոր թէօրիայի համեմատ, չուկէտն է բոլոր կրօնական հաւատալիքների:

Բոլոր նախնի ժողովուրդները ունեցել են այդ սովորութիւնը—մեծարել, պաշտել, հարազատ մեռելներին, որոնց դամբարանների շուրջը այլ և այլ ծէսեր են կատարել, գոհեր են մատուցել: Դա կրօնական էւօլիցիայի սկզբնական շրջանն է, ուր մարդկային միտքը իր խղճով, տարտամ ըմբռնումի մէջ՝ առարկայական գոյութիւն էր հաղորդում ամեն տեսակ ոգիներին ու հոգիներին, որոնք օժտած էին բարիք ու չարիք գործելու հսկա-

յական կարողութիւններով: Ժամանակի ընթացքում այդ մեռելները ստացել են աստածային ատրիբուտներ, նրանց մէջ ոմանք իրենց արտակարգ յատկութիւններով՝ առանձին գերիշխող դիրք են զբաղել, ոչ միայն գերդաստանում, այլ և հասարակական ընդարձակ զանգաածի՝ տոհմի, ցեղի մէջ:

Երկիւղը մի հզօր ռազմիկի, մի հերոս հրամանատարի գերեզմանի առջև՝ մղել է մարդկանց դէպի ապօթէօզ, սախել է նրանց աստածացնել այդ հզօրին, յաճախ նրան սիրաշահելու, զինաթափ անելու նպատակով:

Երբ պատերազմների ու նւաճումների շնորհիւ ցիր ու ցան մարդկային զանգաւածները համախմբւելով ի մի են ձուլւել՝ հերոս աստուծոյ պաշտամունքն էլ ընդհանրացել է և աւանդաբար անցել սերունդներին: Այդտեղից—երկու հետեանք: Մէկ՝ որ հզօր հրամանատարի յաջորդը, որը գահակալում է հօր մահից յետոյ՝ հռչակում է իբրև հաղորդակից հօր աստածային բնութեան, մէկ էլ՝ որ նա իր զոհարեցողութիւններով հալը-աստուծոյ աշակցութիւնն է վայելում:

Եւ անա անսահման լիազօրութիւններ: Քաղաքական շէֆը, իբրև Աստուծուց առաջացած կամ ուղղակի նախախնամութիւնից սահմանւած՝ դառնում է թէօրիայում և իրականութեան մէջ բացարձակ սեփականատէր իր բոլոր հպատակների և նրանց գրաւած բոլոր հողերի:

Երբ այդպիսով, երկրի հրամանատարը ստանձնում է միահեծան, անսահման իշխանութիւն, երբ հպատակները հլու հնազանդութեամբ խոնարհւում են նրա գահի առջև, ենթարկւում են նրա կապրիչներին, ապաւինում են նրա գթութեան, երբ այդ իշխանութիւնը համարւում է սրբազան ու անբռնաբարելի և ամեն մի ձգտում նրա դէմ՝ բացարձակ սրբապղծութիւն. երբ միահեծան պետը և աստած է և հրամանատար, այն ժամանակ նա բռնակաւարար միացնում է իր անձի մէջ իշխանութեան բոլոր ձևերը, այն ժամանակ նա դառնում է և գերագոյն դատաւոր և եկեղեցու պետ: Թագաւորը կենտրոն է հանդիսանում հասարակական բովանդակ կազմի, նրա բովանդակ պաշտօնավարութեան:

Այդ է ինքնակալ բռնապետութիւնը կամ արքայապետը, իր լիակատար զարգացման մէջ:

Թագաւորը իշխում է տիրականօրէն, բայց կառավարում է

ոչ միայն ինքը: Ընդարձակ պետութեան կարիքները հոգալու համար՝ նա պէտք ունի օգնականների, նշանակովի միխտրների: Վերջիններս, գլուխ կանգնելով այլ և այլ դեպարտամենտների, վարում են գործերը շատ թէ քիչ ինքագլուխ և իրօք սահմանափակում են միահեծանի կամքն ու լիազօրութիւնները: Թագաւորի կապը պետական ամբողջ միխտրիզմի հետ դառնալով միշտ աւելի և աւելի անուղղակի՝ հասնում է մի մօմենտ, երբ նրա իշխանութիւնը դառնում է անւանական — le royaume, mais ne gouverne pas — երբ նա հանդիսանում է լոկ խաղալիք իր առաջին միխտրի կամ ամբողջ կամարիլլայի ձեռքում. մի աւտօմատ, որ դատապարտւած է գործադրել իր իսկ ստեղծած ագենտների կամքը...

Եւ այդպիսով վեհապետը յայտնում է կատարեալ անկարողութեան մէջ՝ իր հրամանները պայմաններին յարմարեցնելու և նրանց գործադրելը կամ չը գործադրելը ստուգելու:

Այդ վիճակը պարզ է, որ չէ կարող յարատեւել: Արսօլիտիզմը՝ զինւորական, պատերազմական տեսակէտից իր նշանաւոր պատմական դերը կատարելուց, հասարակական գործակցութեանը (Coopération) մեծ զարկ տալուց յետոյ ներքին յարակայ ուժերի մղումով, ժամանակի ընթացքում տեղի է տալիս նոր, սահմանադրական կարգերի առաջ եւ միահեծանի քմաւած կամքը փոխարինում է ժողովրդական գերիշխանութեան մեծ սկզբունքով:

VІ.

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Է Ի Օ Լ Ի Ի Յ Ի Ա Ն

Ինդուստրիալիզմ եւ միլիտարիզմ. — Դարձեալ Սպենսեր եւ Մարս. — Էւօլյուցիան՝ հին ու միջին պարտում. — Քաղաքների զարգացումը եւ նրանց պատմական դերը. — Եւրոպ դասակարգը. — Նորագոյն պարլամենտարիզմի ծնունդը. — Սպենսեր՝ կասալի խառնուրդ պարլամենտարիզմի. — Մեծամասնութեան սիստեմը, նրա առաւելները. — Պետութեան բոլոր ձեւերը — բոնական են. — laissez faire. — Անարխիզմը Սպենսերի մէջ. — Անհատ. պետութեան դէմ. — Յարստութեան ապակեցրոնացում. — ձեւորութեան բաժինը Սպենսերի քննադատութեան մէջ. — Նրա ծայրայեղութիւնները. — Միխտրիզմի եւ Սպենսեր. — Պրոգրեսի գաղափարը ռուս սօցիոլոգի Լիպոմուտով. — Սպենսերիանիզմը եւ Սօցիալիզմը:

Ինդուստրիալիզմը, արդիւնաբերութեան և առևտրի զարգացումը, Սպենսերի կարծիքով, խթան է հանդիսանում քաղաքական առաջադիմութեան: Ահաւաստիկ, եթէ կուզէք, մի ընդհանուր

գիծ եւս, մի նմանութիւն եւս Սպենսերիանիզմի և Մարքսիզմի մէջ: Այնտեղ, ուր տնտեսութիւնը յետամնաց է, ուր արդիւնաբերող ու փոխանակող աշխատանքը թոյլ է զարգանում կամ բնաւ չէ զարգանում, այնտեղ առհասարակ (սակաւաթիւ բացառութիւններով) միլիտարիզմն է բարգաւաճում և նրա հետ՝ բացարձակ ու բռնակալ կառավարութեան ձեւը: Զինւորական ուժիմը, արգարև, սովորաբար հետևանք է ունենում իշխանութեան կենտրոնացումը փոքրաթիւ ձեռքերում: Եւ ընդհանրապէս, ասում է Սպենսեր, այնտեղ՝ ուր ծաղկում են առևտուրն ու արդիւնաբերութիւնը՝ կայ քաղաքական առաջադիմութիւն, կան կառավարութեան լայն ու ազատ ձեւեր, — հանրապետութիւն, սահմանադրութիւն — կայ, մի խօսքով, լիբերալիզմ:

Այդպիսով ինդուստրիալիզմ և միլիտարիզմ յայտնում են մի տեսակ անտիպօզներ, հակոտնեաներ, իրար ժխտող, չէզօքացնող: Դուրս է գալիս, որ տնտեսական զարգացումը և սահմանադրական լայն ազատութիւնները անհաշտելի են (incompatible) զինւորական ուժիմի հետ և որ այդ վերջինը աստիճանաբար ու ճակատագրօրէն պիտի անհետանայ ինդուստրիալիզմի առաջխաղացութեան հետ:

Այդ կարծիքն էր պաշտպանում Սպենսեր 60-ական թւերից սկսած մինչև իր կեանքի վերջալոյսը: Կեանքի վերջալոյսին, որ հրեկ էր, աշխարհը ներկայանում էր փիլիսօփային հիմքից յեղաշրջւած, միանգամայն տարբեր պատկերով: Նա իր մարգարէութիւնների ժխտումն էր տեսնում: Նա ազդարարել էր — մի զւարթ ու ջինջ լաւատեսութեամբ — դեռ իր «Սօցիոլոգիական Սկզբունքներ»-ում, որ աշխարհը գնում է դէպի խաղաղասիրական մի շրջան, գերծ միջազգային ընդհարումներից, որ միլիտարիզմը, գիւտաիչ, նւաճողական ախորժակները աստիճանաբար նւազում են, մասնաւորապէս իր հայրենիքում, Մեծ Բրիտանիայում, ուր մարդիկ թէև ազատւած չեն զինւորական տիպի յոռի գծերից, բայց ծաւալում են մարդկութեան առաջ իրենց առանձին ընդունակութիւնը, ինիցիատիւն՝ թէ ինդուստրիական և թէ քաղաքական առաջադիմութեան աշխարհում:

Այժմ փիլիսօփան, իրաւ է, տեսնում էր իր հայրենիքի տիեզերական ծաւալումը, նրա յաղթական տիրապետութիւնը համաշխարհային առևտրի շուկայում, բայց նա տեսնում էր դրա

հետ միասին նոյն հայրենիքի հոգեբանական wolte-face-ը, նրա ձգտումը դէպի միլիտարիզմ, դէպի ռազմատենչ իմպերիալիզմ, որի կրողն էր հանդիսանում հռչակաւոր Չեմբերլէն իր բազմամիլիոն ջինգօներէ բանակով: Նա տեսնում էր Տրանսապլեան պատերազմ, ազատ, ինքնավար ժողովուրդների ոտնահարում, ազատամիտ աւանդութիւնների հանդիսաւոր սրբապղծում, տեսնում էր պան-բրիտանիզմի, համաշխարհային զինուորական տիրապետութեան տեսչանքներ, ջինգօյիզմի վայրենի ու գիշատիչ բնազդների շղթայազերծ բորբոքում—և այդ ամենը Գլադստօնի հայրենիքում...

Նա տեսնում էր Գերմանիան, ինդուստրիայի, խոշոր բարգաւաճող արդիւնարեւութեան ու առևտրի այդ երկրորդ, մեծ երկիրը՝ նոյնպէս մատնւած միլիտարիզմի ու կեսաբլիզմի պատուհաններին: Միլիտարիզմի ձգտումներ ամեն տեղ՝ և Փրանսիայում և Իտալիայում և նոյնիսկ Ամերիկեան մեծ հանրապետութեան մէջ...

Մի դառն խոստովանութիւն էր, որ դուրս թուա այն ժամանակ Սօցիոլօգի բերանից, իր մահաւան նախօրեակին: Սպենսեր ազդարարեց իր վրիպումը և դրանով իսկ ցոյց տուեց, թէ որքան զգոյշ պիտի լինել, երբ փորձում ենք կեանքի էւօլիւցիան իր բոլոր ելեւէջներով ու կնճիռներով դարձնել կոկիկ, որոշ ու յստակ ֆօրմուլներով մէջ...

Եթէ քիչ էլ ապրէր, Սպենսերի խոր հիասթափութիւնը, ճիշտ է, փոքր ինչ կը մեղմանար, ի տես այն նոր, ազատամիտ ռէժիմի, որ ահա վերջապէս յաղթանակում է մեծ Բրիտանիայում, քան տարւայ անփառունակ գոյութիւնից յետոյ: Սակայն այդքանը դեռ բաւական չէր՝ փոխելու համար Սօցիոլօգի վշտառիթ խոստովանութիւնը: Անցնենք մեր նիւթին:

Այդպէս ուրեմն, ամեն տեղ քաղաքական առաջադիմութիւնը, ազատ ռէժիմը գուզադիպում են առևտրի ու արդիւնարեւութեան զարգացման հետ: Այդպէս էր դեռ Աթէնքի մէջ, հին Յունաստանում: Շատ թէ քիչ լայն ռամկավարութիւնը ծայր է տալիս Սօլօնի օրով (ծն. 639 թ. Ք. Ա.), մի չըջանում, երբ սկսում էր զարգանալ առևտուրը: Դրանից առաջ Աթէնքը միայն երկու տեսակ ռէժիմ էր տեսնել՝ օլիգարխիկ (ուր քչերն են իշխում) և բռնապետական: Սօլօնը, իհարկէ, չըվերացրեց, այլ մի-

այն սահմանափակեց օլիգարխիան, վերջ դնելով լադադակող անարդարութիւններին:

«Այդ բարենորոգման պատճառները, ասում է Սպենսեր, կայանում էին առևտրի ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցութեան մէջ» *): Արդիւնաբերող, ստեղծագործող աշխատանքը, մինչ այն արհամարհւած Յունաստանի մէջ, յարգանք էր վաստակում: Սօլօնն ու Դրակօնը, հռչակաւոր Դրակօնը, որ, ինչպէս յայտնի է, ծուլութիւնն անգամ պատժում էր յաճախ ժահւան պատժով, ներշնչում կամ հարկադրում էին քաղաքացիներին՝ սէր դէպի աշխատանք ու ինքնագործունէութիւն: Շատ ստրուկներ տղատազրեցին: Ազատ մարդկանց թիւն ստւարտցաւ—մի բան, որ զարկ տուեց առևտրին ու արդիւնագործութեան: Աթէնքը դարձաւ առևտրականների մի վայր: Վերջինները մուտք գործեցին կառավարական մեխանիզմի մէջ: Նախկին օլիգարխիկ կազմը, որ հիմնւած էր ծագման առանձնաշնորհումների վրայ, Սօլօնի ջանքով փոխարինեց, նոր կազմով, հիմնւած փողային ցնդի վրայ, դա մի քայլ առաջ էր, քանի որ փողային ցնդը, որ բղիւղում էր մարդկային աշխատանքից, ինքնագործունէութիւնից, այսպէս թէ այնպէս բարձր է «ծագման» ցնդից:

Պէտք է նկատել և այն հանգամանքը՝ որ քաղաքների բնակիչները, լինելով աւելի սերտ փոխադարձ յարաբերութեան մէջ՝ խորի շփումն ևս աւելի կենդանի ու արագ է կատարւում նրանց յըջանում, քան թէ գիւղերի, դաշտի ցիր ու ցան բնակիչների աշխարհում: Առհասարակ, մեծ է քաղաքների դերը կուլտուրայի պատմութեան մէջ **):

Այդպէս, այլ և այլ ճանապարհներով ինդուստրիական գործունէութիւնը ձգտում էր լայնացնել նախնական օլիգարխիան, քչերի տիրապետութիւնը: Պատահում էր, որ այլ և այլ պատճառներ խափանում են այդ գործունէութիւնը, բայց նա վաղ թէ ուշ դարձեալ երևան է գալիս և արտադրում է իր անխուսափելի հետևանքները:

Նոյն ինդուստրիական առաջադիմութիւնը նպաստեց և Հռով-

*) Principes de Sociologie.

**) Այդ իրողութեան թարգմանը պիտի համարել և քաղաքակրթութիւն՝ հայերէն բառի բաղադրութիւնը: Բ. Յ.

մի օլիգարխիայի ընդարձակման, բարենորոգման: Մի կողմից ազատագրածները (les affranchis, վաղեմի ստրուկներ), միւս կողմի եկտրոնների յարաճուն հոսանքը, որ միջազգային առևտուրը մղում էր դէպի Հռոմ, — կազմեցին այնտեղ ինդուստրիական մի ազգաբնակչութիւն, որը ինչպէս Յունաստանում, հետզհետէ իրաւունքներ ձեռք բերեց և մուտք գործելով քաղաքացիների օրէնսդիր մարմնի մէջ, լայնացրին հռոմէական սահմանադրութիւնը, Սերվիուս Տուլլիուսի օրով:

Համեմատաբար նոր ժամանակներում՝ նոյն երևոյթն ենք դիտում: Իտալական մանր ու մուշկ հասարակագետութիւնների մէջ (Ջենսովա, Պիզ, Յիւրանս, Վենետիկ) ազատամիտ ուժերը ծնունդ էր առնւորական կեանքի: Այդ վայրերի վաճառականները մատակարարում էին Եւրոպային՝ Միջերկրականի և Արևելքի ապրանքները. յայտնի է, որ նրանք առաջին անգամը ծաղկեցրին նաև բանկերի, ֆինանսների ու առհասարակ լայն փոխանակութեան գործը:

Նոյն երևոյթը՝ Հօլլանդիայի, Հանզեան քաղաքների (Համբուրգ, Լիւբեկ, Բրեմեն և այլն) և վերջապէս Անգլիայի պատմութեան մէջ, — ամեն տեղ, ասում է Սպենսեր, մենք տեսնում ենք նոյն սերտ առնչութիւնը տնտեսական-առևտրական ֆակտորի և քաղաքական ուժերի միջև: Ամեն տեղ քաղաքներն են, շատ թէ քիչ խոշոր առևտրական կենտրոններն են զարկ տալիս լիբերալիզմին, աւանգարդ հանդիսանում քաղաքական առաջադիմութեան:

Երկու հակամարտ ուժերը, այդպիսով, պատմութեան ընթացքում շարունակական պայքարի մէջ են: Մի կողմից միլիտարիզմը, որ ձգտում է կենտրոնացնել կառավարութեան ղեկը մի քանիսի ձեռքում. միւս կողմից ինդուստրիալիզմը, որ հակումն ունի մեղմելու, բարելաւելու այդ ուժերը, մասնակից անելով կառավարական մեխանիզմին՝ աւելի և աւելի ստւար թւով քաղաքացիներ:

«Ինդուստրիայի առաջադիմութիւնը օգնում է ժողովրդի ազատագրութեան, ծնունդ տալով անհատների մի կատէգորիայի, որոնց ոյժը բղխելով իրենց հարստութիւնից, մրցում է — երբեմն գերազանցելով — ազնւականների ուժի դէմ, որոնք միակ հարուստներն էին առաջներում» *):

*) Principes de Sociologie.

Քաղաքները իրենց մուշկիցիպալ կազմակերպութիւններով ու համբարական կօրպօրացիաներով, լինելով մշտական կռիւների մէջ ֆէօդալական ուժերի հետ, ահաբիւն դեր են խաղացել ժողովուրդների ազատագրութեան դարեւոր գործում: Անգլիայում, միացած ֆէօդալական ազնւականութեան հետ՝ քաղաքները, պատմական հոշակաւոր երրորդ դասակարգը (tiers état), ամենից շուտ զարգանալով, կուում են միապետական իշխանութեան դէմ և վաղաժամ նւաճում են մի քանի էական իրաւունքներ: Անգլիայի սահմանադրութիւնը ամենահինն է: Նոյնն առաջ է գալիս հետզհետէ և ուրիշ երկրներում:

Առևտրականների քաղաքային տարրը սկիզբ է դնում ժողովրդային ներկայացուցչութեան: Փողի դասակարգը, սկզբում աննշան, հետզհետէ ստւարանում է, դառնում անհրաժեշտ ու ծանրակշիւ մի տարր հասարակութեան: Նրա ազդեցութիւնը միշտ աւելի և աւելի աճում է վեհապետների աչքում, որոնց նա մատակարարում է պատերազմների և ուրիշ ձեռնարկների համար անհրաժեշտագոյն ոյժը — ռնչուն զրամբ: Երկար, անդուլ մաքառումներից յետոյ այդ դասակարգը յաղթանակեց, սահմանելով Ազգային Պատգամաւորական ժողովը, — պարլամենտ (Corps représentatif). Պարլամենտի կամ «ստորին ժողովի» կողքին շարունակում է իր գոյութիւնը պահպանել այսպէս անւանւած «բարձր ժողովը» (սենատ, ծերակոյտ), որ ամենահին ժամանակներից ի վեր կատարել է խորհրդակցական հաստատութեան դեր վեհապետների մօտ (Corps consultatif): Այսօր արդէն նա կատարում է ներգործական դեր: Սենատը, Սպենսերի կարծիքով, կերպարանափոխւած, զարգացած ձևն է հինաւուրց շրջանի պատերազմական ժողովների, ուր թագաւորը, այս կամ այն ձեռնարկի համար, խորհրդակցութեան էր կոչում բոլոր զինուորական առաջնորդներին: Լինելով յաճախակի շփման մէջ թագաւորի հետ՝ այդ առաջնորդները տեղ-տեղ կազմել են մշտնջենական խորհրդակցական մարմիններ:

Այսպէս ծնւեց, ըստ Սպենսերի, պարլամենտարիզմը, սահմանադրական-աւովակարական կեանքը: Ինչ ասել կուզէ, մեծ փրկիսօփան այդտեղ ևս թոյլ ու թերի է իր պատճառաբանութեան, դատողութիւնների մէջ: Նորագոյն աւովակարութեան ծագման հարցը ամենակարգինալ հարցերից մինն է սօցիօլօգիայում և նա արժանի է շատ աւելի լուրջ թէօրիական հիմնաւորութեան: Այդ-

տեղ կաղում է նոյն իսկ սպենսերեան սովորական ուշադրութիւնը: Նա մակերեսային, թուշիկ կերպով է միայն շոշափում այն գործօնները, որոնք եղել են տիեզերական մեծ լեղաշրջման խորունկ պատճառները: Նա ըստ արժանւոյն չէ գնահատում տնտեսական գործոնի դերը, սեփականատիրական յարաբերութիւնները, ֆէօդալական և բուրժուազական սիստեմների խոր անտաքօնիչութիւնը, արդիւնաբերութեան նոր թռիչքները, մի խօսքով, կապիտալիզմի պահածալի էրան, որ այնպէս վճռական դեր խաղաց համաշխարհային այն դրամային սկզբնաւորութեան մէջ, որի անունն է ֆրանսիական մեծ Յեղափոխութիւն և որը անօրինակ ցնցումներով ու զալարումներով ծնունդ տւեց ժամանակակից դեմօկրատիզմին, ուսմակարութեան:

Նա սկսեց բռն «ինդուստրիալիզմի» կամ «լիբերալիզմի» շրջանը: Սակայն պարլամենտական կեանքը իր ժամանակակից ձևի մէջ, դեռ շատ հեռու է Սպենսերի իդէալից: Քաղաքական նորագոյն սիստեմները—սահմանադրութիւն, ուսմակարական հանրապետութիւն—դեռ ենթակայ են երկարատեւ էւօլյուցիայի, նրանք դեռ չեն համապատասխանում ազատ անհատականութեան պահանջներին: Ինդուստրիալիզմը այն ժամանակ միայն լիովին կը յաղթանակէ, երբ կը վերանան միլիտարիզմի բոլոր մնացորդները, երբ կը վերանան անհատի ազատութիւնը խեղդող, կաշկանդող բոլոր արգելքները, երբ ստիպողական, հարկադրիչ միջոցները (mesures coercitives) պետութեան ու հասարակութեան կողմից կը հասնեն իրենց նւագագոյն չափին...

Նա Սպենսեր որոտում է բոլոր «բռնակալ» ուժերի դէմ. բռնակալ է պետութիւնը (Etat), նոյն իսկ ազատ սահմանադրական պետութիւնը, քանի որ նա յաւակնում է կանոնաւորել (réglementer) քաղաքացիների կեանքը, հասարակական յարաբերութիւնները, միջամտում է նուեորի ու արդիւնաբերութեան, կրթութեան ու գաստիարակութեան գործում, սահմանում է հովանաւորող մարքսեր, հարկային սխառէմ, պարտադիր ուսում, պարտադիր հասարակական բարեկործութիւն և այլն և այլն: Բռնակալ են պարլամենտները իրենց անարդար «վեծամասնութեան» սխառէմով, ուր կուլ են գնում, ռոմահարում են փոքրամասնութեան իրաւունքները: Բռնակալ են պետութեան բոլոր ձևերը, բռնակալ է նոյն իսկ կոմունիզմը, նոյն իսկ ապագայ սոցիա-

լիստակնա կազմակերպութիւնը, քանի որ նրա մէջ ևս անտարպիտի գոհաբերիչ հասարակութեան, հաւարակամութեան...

Ահա և մենք լիակատար անիշխանականութեան մէջ: Բայց արժէ մի քիչ աւելի ծանրանալ սպենսերական պատճառաբանութեան վրայ:

Սպենսեր հռչակւած է իբրեւ ծայրայեղ լիպիլիտալիստ, անհատապաշտ: Սկսած 50-ական թւականներից, նա իր բոլոր հասարակագիտական գրւածներում, մասնաւորապէս «Սոցիօլոգիական Սկզբունքներ»-ում ու «Անհատը պետութեան դէմ» յայտնի ազդեցիական աշխատութեան մէջ՝ մոլեւանդ պաշտպան է հանդիսանում մարդկային անհատականութեան և հակառակորդ ամեն տեսակ կառավարչական խնամակալութեան, ուղղամտացիայի ու սահմանափակումների: Նա դեռ վաղ յարեց տնտեսագիտական այն հռչակաւոր շիօլային, որ յայտնի է Անգլիայում «մանչեստերական շիօլայ» անունով և որի հիմնական պահանջն է՝ ասպարէզ տալ ազատ առևտրին ու ազատ մրցման (Laissez faire, laissez passer), պետական միջամտութիւններով ու օրէնքներով չըկաշկանդել տնտեսական ուժերի նօրմալ—բնականոն խաղը: Ընդունելով մարդկային հասարակութիւնը, իբրեւ էապէս բնութեան մի ձևուղ, Սպենսեր կողմնակից է սոցիալական քաղաքականութեան մէջ այսպէս անւանւած «բնական ազատութեան» սխառէմին, որ դեռ 18-րդ դարում ջատագովում էր տնտեսագիտութեան հիմնադիրը՝ Ադամ Սմիթ: Բնութիւնը ինքնին սահմանել է մարդկանց մէջ շահերի ու ձգտումների ներդաշնակութիւն, իւրօրօքանչիւրը իր շահերն ու բարօրութիւնը հոգալով, դրանով իսկ միաժամանակ հոգում է ընդհանուրի, հասարակութեան շահը... Մի խօսքով, իրերը եթէ իրանք իրանց թողնին, կերթան միանգամայն ցանկալի ուղղութեամբ, համաձայն ալտրուիզմի ու արտադրութեան սկզբունքներին, և մենք ապրում ենք աշխարհներից լաւագոյնի մէջ—այդ է բնական ազատութեան ու մանչեստերականութեան ուղին, տենդենցիան...

Իրերի հեռաւոր ընթացքը ցոյց տւեց, թէ որքան խախտւում արատաւոր էր այդ վարդապետութիւնը. տնտեսական հեռաւոր զարգացումը ցայտուն կերպով հրապարակ բերեց, թէ որ աստիճան ներդաշնակութիւն, հարմօնիա կայ մի սխառէմի մէջ—բուրժուազական, կապիտալիստական սխառէմի մէջ—որ հիմնւած

է դասակարգային արտօնութիւններ, փողի ուժի վրայ և որ մի աղաղակող աններդաշնակութիւն է, տակից մինչև գլուխ:

Պետութիւնը բնաւ չըմիջամտէ, ազատութիւն տալ բոլոր ձեռնարկներին, ազատ թողնել ամեն մի անհատի՝ իր կամքի համաձայն տնօրինել իր քախտը՝ տիեզերական գոյութեան պայքարի, ազատ ու տենդային մրցակցութեան մէջ... Պետութիւնը, պարլամենտները չըպէտք է միջամտեն անգամ բանտարկան օրէնսդրութեան մէջ, չը պէտք է կրճատեն աշխատանքի ժամերը, չըպէտք արգելեն մանուկների աշխատանքը մնայլ ու խաւար անխառնութեամբ, չըպէտք է բաց անեն դաստիարակչական-կրթական հիմնարկութիւններ պրօլետարիատի համար և այլն և այլն. այդ բոլոր հոգսերը պիտի թողնել իրանց՝ անհատներին, քաղաքացիներին:

Այո, պարլամենտն անգամ մի ճշող հիմնարկութիւն է Սպենսերի կարծիքով: Պարլամենտարիզմի դէմ իր ժամանակում շատ է խօսուել և գրուել նոյն իսկ անիշխանական ու սօցիալիստական բանականներից դուրս—բայց ոչ մէկը այնքան մոլեղնութեամբ չէ քննադատել այդ հաստատութիւնը, ինչպէս այդ արել է Սպենսերը: Պարլամենտները, ասում է նա, բռնել են միահեծան իշխանութիւնների տեղը, ստանձնել են նրանց պաշտօնը: «Օժման իւղը անցել է մէկ գլխից բազմաթիւ գլուխների վրայ», հաստատուել է բազմագլխեան մի բռնակալութիւն: Դա մի ճշմարիտ նախապաշարմունք է, ասում է Սօցիօլօգը. նոր ժամանակների մեծ նախապաշարմունքը, որ նեգրների ֆէտիշիզմից էլ վատ է...

«Անհատը պետութեան դէմ» գրածքի մէջ—կատաղի յարձակումներ օրէնսդրութեան դէմ ընդհանրապէս: Սպենսեր չէ խարազանում միմիայն «անցեալի տգէտ օրէնսդիրներին», որոնք «անծանօթ լինելով հասարակական գիտութեան հետ, իրենց օրէնքներով շարունակ աճեցրել են մարդկութեան տառապանքները»,—նա ըմբոստանում է առհասարակ օրէնսդրութեան դէմ, օրէնքների դէմ, որ հրատարակում է պարլամենտների «մեծամասնութիւն» կոչւող Աստածը: Ո՛չ մի հեղինակութիւն... Եւ պաղ, Ուրիմպիական գիտնականը ոգևորում է, յիշելով Հնդկաստանի լեռնային խորշերում ապրող վայրենի հօրգաններին, որոնք փախչելով գիշարից ցեղերի յարձակումներից, ապաստանելով անառիկ տեղերում, վայելում են

ինդուստրիալիստ *) տիպի բարիքները, պարապում են երկրագործութեամբ, կառավարում են ընտրովի խորհուրդներով, իրենց Նահապետի զուտ անւանական իշխանութեան տակ և չեն ձանաչում ոչ քաղաքական կազմակերպութիւն ու օրէնքներ, ոչ հասարակական դասակարգեր...

— Պետութիւնը պիտի «կրճատուի», աստիճանաբար սահմանափակուի: Նա պիտի յանձնէ իր ֆունկցիաները անհատներին, քաղաքացիներին: Նա պիտի հասնէ իր մինիմումին, պիտի դառնայ լոկ արտադրութեան գործը հոգացող մի հիմնարկութիւն (Administration de justice): Կենտրոնացումը պիտի տեղի տայ աստիճանաբար ապակենտրոնացման: Այդպէս է կարծում Սպենսերը: Եւ դա միանգամայն համաձայնում է նրա ձևակերպած տիեզերական էւօլիցիայի օրէնքի հետ: Թէ օրգանական և թէ գերօրգանական (superorganique) կամ հասարակական աշխարհում՝ էւօլիցիան—ինչպէս արդէն տեսանք մեր տեսութեան սկզբում—գնում է հոմոթէնից դէպի հետէրօթէնը, միատարրից դէպի այլատարրը, ընդհանուրից դէպի մասնաւորը: Օրգանները—թէ բիօլօգիական և թէ հասարակական մարմնի մէջ—աստիճանաբար զանազանաւորում ու մասնաւորում են, և դրա հետ զուգընթաց գնում է նաև ֆունկցիաների, պաշտօնների մասնաւորումը (spécialisation):

ՄԱՆՈՒԹՈՒԼՆ

Թուս հռչակաւոր սօցիալիստ գրող Միխայիլօսկին, Սպենսերի տալանդաւոր քննադատներից մէկը, հակադրում է «սպենսերական» մասնաւորման գիֆֆերենցիայ խի ֆօրմուլային իր սեփական և օրգինալ «Պրօգրէսի» ֆօրմուլան՝ «Ի՛նչ է պրօգրէսը» վերնագրով իր աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել 1869 թւին:

«Պրօգրէսը, ասում է Միխայիլօսկին, կայանում է նրանում՝ որ մենք աստիճանաբար մօտենում ենք մի այնպիսի դրութեան, երբ անհատը կը յան-

*) Հասկանալի է, որ Սպենսերը «ինդուստրիական» է անւանում ոչ միայն լայն արդիւնաբերող ու հարուստ տնտեսութեան տէր հասարակութիւնները, այլ առհասարակ հասարակական ամեն մի դրութիւն, ուր չը կան միլիտարիզմի կաշկանդումներ անհատի ազատութեան դէմ, ուր տիրում է անհատների կամուր զործակցութիւն (Coopération volontaire), ի տեղի պարտադիր ու հարկադրիչ զործակցութեան (cooperation obligatoire), որ յատուկ է զինուորական ուժի մին:

**) Թարգմանում ենք գրքի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնից:

զի իր ամբողջական զարգացման (intégrité des individus **), երբ նրա անդամները, օրգանները միջև կը լինի աշխատանքի ամենակատարեալ ու ամենայլազան բաժանումը և երբ այդ նոյն աշխատանքի բաժանումը իր նւագազոյն չափին կը հասնի մարդկանց միջև:

Այդ ֆորմուլան ևս ունի իր խոշոր անպատեհութիւնները, ինչպէս առհասարակ սօցիոլոգիական նման ֆորմուլաները: Նա չի համապատասխանում, նախ և առաջ, անցեալ և ներկայ իրականութեան: Եթէ նա ձեռն լինէր, այն ժամանակ մի շարք խոշոր պրօգրեսիւ իրողութիւններ—ինչպէս, օրինակ, ճորտատիրութեան վերացումը, մեքենայական արդիւնաբերութիւնը, կապիտալիզմը և այլն—պիտի համարէինք յիստիկ երևոյթներ, քանի որ նրանք առաջ են բերել մի զրուծիւն—այժմեան խոշոր ինդուստրիական կեանքը—ուր միլիոնաւոր գործարանական պրօլետար—անհատները, մի տեսակ խօսուին մեքենաներ զարծած (instrumentum vocale, ասում է Մարքս իր «Կապիտալի մէջ») ոչ մի հնարաւորութիւն չունին զարգացելու իրենց «ամբողջական» անհատականութիւնը, վարժեցնելու իրենց մարմնի ու մտքի այլ և այլ օրգանները: Աշխատանքի բաժանում չըկայ այդ օրգաններին միջև, մինչդեռ, ընդհակառակը, աշխատանքի հասարակական բաժանումը, ապա ուրեմն և մարդկանց փոխադարձ կապակցութիւնը, հասնում են զարգացման զագաթնակէտին:

Ուստի սուրբեկտիւիստ սօցիոլոգը ընդհամարում է ապագայի մէջ սօցիալական մի զրուծիւն, ուր աշխատանքի հասարակական բաժանումը պիտի հասնէ իր միմիմիմիմի, ուր ամեն մի անհատ համարեա մեն-մենակ գոհացում պիտի տայ իր այնքան բազմապատկառ կարիքներին... Դա էլ մի տեսակ ուօրիկոսական զրուծիւն է—թէպէտ և բարձր, քաղաքակիրթ մտքով—մի տեսակ անիշխանական ապակենտրոնացում, ինդիւիդուալիզմ à la Մակենսեր՝ որ դժուար թէ կարելի լինի ընդունել, իբրև հասարակական էւոլյուցիայի վարձանակէտ:

Յարաձուն ապակենտրոնացում, պետութեան ֆունկցիաների աստիճանական նւագում և անհատի կատարեալ անկախութիւն... Այո, բայց մինչև ո՞ւր...

Անշուշտ, Մակենսեր շատ կէտերում իրաւացի է իր սուր, անողորմ քննադատութեան մէջ՝ ուղղած պետութեան ու պարլամենտների դէմ: Տարակոյս չըկայ, որ ժամանակակից պարլամենտարիզմը դեռ շատ ախտաւոր է, որ «Մեծամասնութիւն—Աստուածը» յաճախ գործում է յանցաւոր սխալներ, որ պարլամենտները երբէք չեն ներկայացնում ազգի իրական մեծամասնութիւնը, միշտ չեն արտայայտում այդ վերջինի արամադրութիւնը, որ ամեն մի պատգամաւոր, Լաբլէյի ասելով, միայն ինքն իրան է ներկայացնում և կարող է «այո» ասել այնտեղ, ուր իր ընտրողները «ոչ» կասէին, որ փոքրամասնութեան իրաւունքները ամեն տեղ արհամարհւած են և այլն:

Սակայն Մակենսերի «վարչական նիհիլիզմը» չէ (nihilisme administratif, —այդպէս է որակել բնագէտ Հէքսլին Մակենսերեան՝ սիստեմը), որ պիտի դարձանէ այդ չարիքներին: Եւ նրա ծայրայեղ ինդիւիդուալիզմը չէ, որ պիտի ապահովէ անհատի իրական ազատութիւնը:

«Գուցէ մի օր—ստոււ է Լէտուրնօ իր «Քաղաքական էւոլյուցիա»-ի մէջ, քննադատելով Մակենսերի հայեացքները—մի օր գուցէ, մի շատ հեռաւոր օր, անտարակոյս, մեր երկրագունդը բնակեցրւած կը լինի, Հերբերտ Մակենսերը ցանկութեան համեմատ, բարոյսպէս և մտաւորապէս կատարեալագործւած այնպիսի մարդկային ցեղերով, որ հնարաւոր կըլինի առանց վտանգի սահմանել անիշխանութիւն, այրել բոլոր օրինագրքերը և նորերները այլևս չը գրել: Այնքան կատարեալ պիտի լինի մեր, անարժան պապերիս այդ պանծալի սերունդը, որ նրա իւրաքանչիւր անդամը բնագործամբ պիտի գործէ յանուն ընդհանուր բարօրութեան. էգօյիզմը, այդ յաճառ, դիմացկուն որոմը, որ մենք այսօր չենք յաջողում արժատախիլ անել մեր սրտերից, պիտի տեղի տայ այդ զուտ, մարդկութեան մէջ՝ լայն ու բանաւոր ալտրուիզմի, այլախրութեան: Դա կը լինի ոսկէ դարը. մարդիկ հրեշտակներ կը լինին դարձած և, յիրաւի, հրեշտակները պէտք չունին կառավարութեան: Մի բան, որ հաստատապէս կարելի է ասել, ֆուտուրով անցեալ և ներկայ փորձերի շրջանում, այդ այն է՝ որ մինչև այժմ ոչ մի ժողովուրդ չէ ապրել առանց քաղաքական կազմակերպութեան, բացի ամենափոքրիկ մարդկային հօրդաններից: Եւ այնտեղ, ուր տակաւին չը կայ ամուր հաստատուած կառավարութիւն, ինչպէս օրինակ հիւսիսային Ամերիկայի էսկիմօսների մէջ, կան սովորութիւններ, որոնք օրէնքի ոյժ ունին և սահմանաւորում են անհատի վարքը» *):

Այս խօսքերով կարելի է պատասխանել ժամանակակից անարխիզմի (անիշխանական վարդապետութեան) թէօրեալիկոսներին, որոնք տարւած հասարակական մի ծայրայեղ լաւատեսութեամբ, սոցիալական տիեզերական ինչ որ չեղած ներդաշնակութեան գաղափարով (harmonie universelle) ծրագրում են ապագայի համար մի հասարակական կազմակերպութիւն, ուր ոչ մի կառա-

*) Ch. Letourneau, L'Evolution Politique, p. 537.

վարութեան հետքն անգամ չը պիտի լինի, ուր անհատը պիտի վայելէ բացարձակ ազատութիւն, ուր քաղաքացիները, առանց օրէնքերի, առանց որեւէ մարմնի միջամտութեան ու հրահանգների՝ իրանք իրանց պիտի միանան, համաձայնութեան գան և կանոնաւորապէս առաջ տանեն իրենց հաւաքական ձեռնարկները, ինքնայորդոր գործակցութեամբ (Coopération spontanée) պիտի վարեն հասարակական-տնտեսական վիթխարի մեխանիզմը...

Սակայն չը կարծէք, ընթերցող, թէ անգլիական լեւծ փիլիսոփայ-սօցիոլոգը անիշխանականների պէս տողորւած է դէմօկրատիզմի, ռամկավարութեան սկզբունքներով, մարդկանց հաւասարութեան մեծ դօքտրինով: Բոլորովին հակառակը: Անիշխանականները մեկնում են այն դրութիւնից՝ որ մարդիկ իբր թէ «խկզբանէ անտի» օգտուած են համերաշխութեան, սիրոյ, աւտորուիզմի բնազդուններով, որ տնտեսական ու քաղաքական հաստատութիւնները փչացրել են նրանց և որ այդ հաստատութիւնները տապալելով ու հաւասարութիւնը թագաւորելով՝ մարդկանց բնաւորութիւնները ևս պիտի արմատապէս յեղաշրջի և պիտի վերածնունդն «տիեզերական ներդաշնակութեան» մէջ... Իրօք հրեշտակների մի աշխարհ, ուր էլ չեն լինի անասնական «ես»-ի արտայայտութիւնները, ուր մի անգամ ընդմիշտ չքացած կը լինի հազարուրդ դարերից ի վեր մարդկային էութեան խորքերում մրափող գազանը... Երանութեան աշխարհ, բայց և դժբախտաբար, շատ ֆանտաստիքական մի երազ—աշխարհ, ուր այլ ևս երբէք մարդկանց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ մուտք չեն գործի հարկադրիչ միջոցները, ոյժը, ստիպումը (Contrainte, Zwang) . Մարդիկ կ'աշխատեն ու կ'արդիւնաբերեն ինքնաբերաբար, նրանք կը բաշխեն ու կը սպառեն արտադրածը ինքնաբերաբար, նրանք կը հոգան հաղորդակցութեան, դաստիարակութեան, կրթութեան և այլ բոլոր գործերը ինքնաբերաբար—և այդ հսկայական, բարդ պրօցէսի մէջ իւրաքանչիւր անհատ պիտի վայելէ բացարձակ, արքայի անսահման ազատութիւն, իւրաքանչիւրը պիտի կատարէ ամենաճշգրիտ կանոնաւորութեամբ իր հասարակական պարտաւորութիւնները և լիակատար գոհացում պիտի տայ իր անհատական բոլոր պահանջներին, առանց մտնելու ուրիշի ազատութեան սահմանների մէջ... Երբէք զեղծում, երբէք դժգոհութիւն, ոճիր ու յանցանք, երբէք, հետեւապէս, և ստիպողական միջոցների և

իրաւական կօդէքսների անհրաժեշտութիւն... Այդտեղ է անիշխանական վարդապետութեան մեծ մոլորութիւնը:

Սպենսերը հեռու է մարդկային բնատուր աւտորուիզմ երգելուց և հաւասարութիւնը ներբողելուց: Նա անհաւասարութեան իդէօլօգ է par excellence, և բուրժուազական մտածողների շարքում ամենաանարկու հակառակորդն է բոլոր հաւասարացնող վարդապետութիւնների: Նա Գարսինի ջերմ հետեւող է և փոխադրում է նրա օրէնքները սօցիոլոգիայի մէջ: Դարւինը հռչակում է «բնական ընտրութիւնը», որի շնորհիւ կենդանի էակները, ամենական ընտրութիւնը գրութիւնից աստիճանաբար զարգանալով, հասել են ներկայ կատարելագործման: Սպենսերը հռչակում է նոյն ընտրութիւնը մարդկանց աշխարհում: Այդտեղ ևս, նրա կարծիքով, անհաւասարութիւնը գերագոյն օրէնք է, ինչպէս բնութեան մէջ: Նա իթան է առաջադիմութեան, կատարելագործման: Մարդիկ տարբեր են իրենց մտաւոր, ֆիզիքական ու հոգեկան կարողութիւններով, իրենց հակումներով: Կան «լաւերը» և «վատերը», «աշխատասէրները» և «ծոյլերը»: Մէկը իր բնատուր առաւելութիւնների շնորհիւ՝ դիւրութեամբ յարմարւում է տիրող կացութեանը և բարձրանում հասարակական առաջադիմութեան սանդուղքով, միւսը իր պակասութիւնների շնորհիւ՝ անընդունակ է հանդիսանում յարմարման (adaptation) և մնում է թշուառութեան մէջ: Պրօլիտարիատը, Սպենսերի կարծիքով, հէնց այդ անընդունակ, չը յարմարող տարրն է: Նրա վիճակը, նրա տանջանքները բնութեան անագորոյն մի պահանջ են: «Ոչ մի ոյժ երկրագնդի վրայ, ոչ մի օրէնք, յղացած ճարպիկ օրէնսդիրների կողմից, ոչ մի նախագիծ՝ մարդկային գործերը շտկելու սահմանաւած, ոչ մի կօմմունիստական համադարման, ոչ մի բարենորոգում, որ երբ և իցէ արել են մարդիկ կամ պիտի անեն,—չեն կարող մի նշանախեց անգամ պակասացնել այդ տանջանքները...»*)

Ուժեղը պիտի յաղթահարէ թոյլին—անա այն «բարերար, թէպէտև անողորդ դիւցիպլինը, որին ենթակայ է ամբողջ շնչաւորւած բնութիւնը» և որը միակ դրաւականն է նաև մարդկային տեսակի առաջադիմութեան ու բարօրութեան...

*) Spencer, L'Individu contre l'Etat.

Հասկանալի է, որեհմն, թէ ինչու Սպենսեր այնքան մոլեգնութեամբ խարաղանում է ոչ միայն հաւասարացնող վարդապետութիւնները, այլ և նոյն ինքի պարզ բանութեան օրէնքները, որոնք թիւնը և այն բոլոր պետական-հասարակական միջոցները, որոնք նպատակ ունեն բարձրացնել ու բարելաւել չքաւոր դասակարգերի վիճակը: Հասարակական բարեգործութիւնը, հասարակական ճրի ուսումը, հաւասարացնող ձգտում ունեցող որոշ հարկերը և այլն, — այդ բոլորը նպաստաւորում է տկար, անընդունակ մարդկանց — աճումը, բիշ տեղ թողնելով կեանքի ընտրեալներին, արտօնեալ աճումը, բիշ տեղ թողնելով կեանքի ընտրեալներին: Հասարակական ճրի ու պարտադիր ուսման սխալները գոհողութիւններ է պատճառում նաև անգլաակ քաղաքացիներին: Իսկ դա, ըստ Սպենսերի, անարդար բան է: Անարդարութիւն է նպաստել մէկ-կէն, — թէկուզ և չքաւորին, ի հաշիւ միւսի, — թէկուզ և հարստի: Գոհակ է վատաւակել կեանքի կուի մէջ: Ոչ աւելի, ոչ պակաս: Հանգիստ թողէք և բուրժուային և պրօլետարին: Անհատական կատարեալ ազատութիւն է, laissez faire, laissez passer! Ուրիշ խօսքով, ձեզ համար իւրաքանչիւրին իր ճակատագրին, թողէք, որ միլիոնաւոր աշխատող ընդհանրութիւնը և գործարաններից ու գործարաններից հարկը հազարաւոր «աշխատողները» պարիազները, որոնք սլքբտում են, մերկ ու կիսաբաղդ, մայրաքաղաքները, որոնք վրայ, թողէք որ ապրեն ինչպէս կարող են: Չենք ի մայթերի վրայ, թողէք որ մեռնեն: Անհատը ազատ է, ազատ կարող ապրել, — թողէք, որ մեռնեն: Անհատը ազատ է, ազատ ապրելու և ազատ մեռնելու...

Ահա թէ ուր է տանում Սպենսերական ինդիւիդուալիզմը: Մի գաժան, անսիրտ սօցիալական դօքտրին: Մի հզօր տաղանդ, որ ծառայում է, տարաբախտաբար, դասակարգային բիրտ շահերի, առանձնաշնորհման ու անիրաւութեան: Գրեթէ նիւթական անսրտութիւն դէպի ճնշած, հարստահարած աշխատաւոր ընդհանրութիւնը...

Եւ սակայն, որպիսի մոլորութիւն: Որքան հակադիտական է և իրականութեան անհամապատասխան Սպենսերի այդ թէզիսը, որ հռչակում է մարդկանց բնական անհասարակութիւնը և որ այսօր նրա բազմաթիւ աշակերտների ձեռքում շարունակում է ծառայել իշխող դասակարգերի շահերին... Եւ ամենից առաջ

Սպենսերին ատելի կօմունիզմն է, որ մերկացնում է այդ գաժան թէօրիայի հակադիտական հանգամանքը:

Կօմունիստ-մտածողները, որ նոյնպէս Դարւինի ջերմ հետևողներ են, հաստատում են՝ որ բնութիւն և մարդկան հասարակութիւնը տարբեր բաներ են, որ նրանք տարբեր օրէնքներով են ղեկավարւում, որ գոյութեան կուի փաստը բոլորովին ջոկ բնոյթ կալարւում, որ գոյութեան կուի փաստը մէջ, որ այնտեղ նա ընդունի ժամանակակից հասարակութեան մէջ, որ այնտեղ նա ընդունում է տնտեսական-դասակարգային կուի կերպարանը, որ դասակարգային կուի չէ մղւում լոյալ, օրինաւոր կերպով, օրինաւոր ղեկարգով, որ յաղթողները յաճախ հանգիստում են մարմնով, մտքով ու հոգով տկարները, որ նրանք յաղթում են ոչ թէ իրենց բնատուր ձիրքերով, առաւելութիւններով, այլ այն պատճառով, որ դրամագլխի, փողի ոյժն ունեն, մի ոյժ, որ վաստակում է (յաճախ ժառանգւում), առանց անձնական մեծ ճիգ գործ դնելու, ուրիշի աշխատանքը շահագործելով... Կօմունիստները ասում են և այն՝ որ մարդ-եակները իրանք են նիւթում իրանց պատմութիւնը, ակա՛նջ դնելով սօցիալական էօլիցիայի ձայնին և ոչ թէ թիւնը, ակա՛նջ դնելով սօցիալական էօլիցիայի ձայնին և ոչ թէ անբան անասունների պէս, համակերպելով բնութեան ֆատալ օրէնքներին: Նրանք ասում են՝ որ գոյութեան կուում «յաղթածները» (Սպենսերի լեզուով՝ ծոյլերը, վատերը, անընդունակները) իրօք ապագայի յաղթողներն են, որ աշխատաւոր պրօլետարիատի լէգիօնները ամբողջ աշխարհում կազմակերպւում և միշտ աճելով ու տարածւելով, դիմում են դէպի ապագայի նւաճումը...

Այո. և այդ նւաճումը, կօմունիզմի այդ յաղթանակը չի բերի ստրկութիւն, ինչպէս Սպենսերն է կարծում, նա չի վերադարձրի միլիտարիզմի շարիքները, չի նսեմացնի, չի ճնշի անհատին, ընդհակառակը. նա ծնունդ կը տայ մի սօցիալական կազմակերպութեան, ուր իբրև գերագոյն համագործութեան, սինթէզի մէջ կը ներգաղնակւին, կը միանան, վերջապէս, անհատն ու հասարակութիւնը՝ մինչև օրս հակամարտ, անտադօնիստ՝ ուր դասակարգային բաժանումները իսպառ վերանալով, կը վերանայնաւ գոյութեան կուի բիրտ ու ապօրինի ներկայ ռէժիմը և տեղի կը տայ խաղաղ, օրինաւոր մրցակցութեան մտաւոր, կուլտուրական ասպարէզում, ուր անհատը — առաջին անգամը մարդկային անձայր պատմութեան ընթացքում — հնարաւորութիւն կունենայ զարգացնելու իր բովանդակ անձնաւորութիւնը, լիակատար գո-

հացուժ անու իր անհատական բոլոր պահանջներին. այն ժամանակ միայն կը թագաւորէ ճշմարիտ, բանաւոր ինդիւիդուալիզմը, զտւած, մաքրւած՝ թէ կապիտալիստական laissez faire-ի կաշկանդումներէց և թէ անիշխանական սանձարձակ սոցատութեան տարկանոնութիւններէց:

Լ Ո Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

1. Բախ.—Հարուստ. և աղքատ. 15 կող.
2. Պեթեխով.—Հաց, լոյս և աղքատություն 12 »
3. Ֆեդորով.—Ինչպէս են ծագով. և ծախս. ծոց փող. 5 »
4. Կարմիր.—Նոր լեր. քար. 2 »
5. Չեմով.—Գիւղ. և բանտորը 15 »
6. Պեթեխով.—Աղղ. հարցը և սոց.—դեմոկրատիան 5 »
7. Պրամպով.—Գիւղացիներ. 5 »
8. Ե. թուիչեան.—Արհատ. միություններ 15 »
9. Նովոսով.—Ինչ է իրական պետությունը 15 »
10. Ն. Կարմով.—Հող. հարցը Նոր-Չեխանդիում 2 »
11. Ժամ Ժորես.—Բարձ. ուղի. և նրա ապագայ գրաւումը 5 »
12. Ս. Արեղեան.—Դեմոկ. ընտ. 12 »
13. Կառ ցկի.—Աղղությունների հարցը Ռուսաստանում 3 »
14. Ա. Անտոնեան (Վարիր)—Աղղությունների հանապար. 80 »
15. Ֆ. Լասալ.—Սահ. էութ. մաս. 5 »
16. Ա. Ն. Ինչպէս կարելի է լուծել հողային հարցը 12 »
17. Վ. Գալուբով.—Ինչ է ժող. 2 »
18. Ս. Չաւարեան.—Վիճակագր. տեղ. գիւղ. աղղարնակ. 25 »
19. Ալեքս. Դիւնով.—Ժողով. օրէնս. դաշ. Զեյդերիայում 20 »
20. Դիկեշեյն.—Ուրիշ. է աղղ. 7 »
21. —Մի գրոյց հողի մասին 5 »
22. Լ. Շիւկո.—Աղղ. ծր. հարցը 7 »
23. Ս. Նիկոլայեւ.—Կոօպերացիան 5 »
24. Շտապ. օգտ. ձեռ իրաւունք. 1 »
25. Լ. Պետով.—Երկու ծրագիր 20 »
26. Ս. Վ. Կոսեկ.—Պետ. կազմակերպ. հիմքերը Արեւմտ. 12 »
27. Անսկի.—Գիւղաց. հարցը Գրանտիայում 7 »

28. Մ. Յովսեփեան.—Դաշն. և նրա հակառակորդները 50 կող.
29. Ժ. Քեդ. Էս. պ. Լաւարդ.—Տնտես. զարգ. և Սոցիալիզմ 5 »
30. Նովոսով.—Աղղ. հարցը, Առեւտրային և ֆեդերացիա 7 »
31. Խորամանկ կարգեր 7 »
32. Մ. Յովսեփեան.—Գործ. հանգույցը (տահկահ. խնդիրը վերջ. շրջ.) 20 »
33. Հրահանգներ դատա. համար 34. Վ. Չեմով.—Դատակարարչութիւնի թէօրիայի շուրջը 10 »
35. Լ. Շիւկո.—Նաղագոյն ծրագիրը 12 »
36. Ս. Նեկրասով.—Ինչ կարգեր են հարկատու ժողովրդին 10 »
37. Ս. Շախար.—Ֆեդերացիայի և դեմոկրատիզմ. 30 »
38. Արամայիս.—Վասակարը 4 »
39. Արամայիս.—Մի բանի գլուխ հայ-թրքական ընդհար. 25 »
40. Մ. Յովսեփեան.—Պովկ. Վանդ. (հայ-թրք. ընդհար.) 25 »
41. Շ. Գորցի.—Ինչպէս իրականացուցին. հաւատ. 7 »
42. Գ. Խամակ.—Դեպի ֆեդեր. 80 »
43. Վ. Չեմով.—Պրոլետար. և աշխատանքի գիւղացիությունը 18 »
44. Արամայիս.—Գիւղացիներ և բանտորը 3 »
45. Լ. Վանդերլիդ.—Բանտի դատակարարութիւնը 45 »
46. Ս. Չոկ.—Հող և կապիտալիզմ 15 »
47. Վանդ.—Անհատականները 10 »
48. Մ. Յովսեփեան.—Փիլիսոփայ Սոցիոլոգ 15 »

Պատրաստուում են տպագրութեան համար մի շարք ուրիշ գրքեր:

Դիմել Բագու «Մասրուդեիկին»

Երևան.—Մ. Օհանջանեանին.

Թիֆլիս Նիկ. Մատինեանին «Փարոս».

Յանկապոզները կարող են ստանալ գրադարանի բոլոր գրքերը Ժիապին, չըվճարելով հանապարհածախսը:

